

KOMUNISTIČKA ŠTAMPA U HRVATSKOJ O DJELATNOSTI STJEPANA RADIĆA (1918—1925)

Nada Sokolić-Jaman, Split

I

Neposredno prije osnivanja zajedničke jugoslavenske države prosvjedovao je građanski političar, predsjednik Hrvatske pučke seljačke stranke Stjepan Radić, zbog načina na koji se trebalo izvršiti ujedinjenje Države Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom i Kraljevinom Crnom Gorom, kao i zbog koncepcije o formi buduće države. Stjepan Radić je smatrao da hrvatski narod ima pravo osnovati »u jugoslavenskom jedinstvu svoju hrvatsku državu«. Zazirući od unitarizma »jedinstvene države bez ikakvih unutrašnjih granica«, Radić inzistira na tome da međunarodno priznati jugoslavenski teritorij ima prema vani jedinstvenu državnu granicu, ali isto tako on zahtijeva da u zajedničkoj državi Hrvatska zadrži svoju državnu granicu.¹ On je tvrdio da je »hrvatski seljak — a to je devet desetina hrvatskog naroda — u ratu postao potpun čovjek a to znači da ne će više nikomu služiti, nikomu robovati, ni tuđinu ni bratu, ni tuđoj ni svojoj državi, nego hoće da se u ovo veliko doba država uredi na slobodnom republikanskom i na pravednom čovječanskom temelju«. ² Ističući federativni princip i opravdanost stvaranja hrvatske države — republike, a iznad svega pravo naroda na samoopredjeljenje, Radić je na javnoj skupštini svoje stranke održanoj u zagrebačkoj »Streljani« (3. II 1919) precizirao svoje stajalište riječima: »Hoćemo da budemo sa Srbijom, ali ne pod Srbijom.«

Bit Radićeva protesta u tom trenutku jest u nastojanju da se spriječi nedemokratski način ujedinjenja jugoslavenskih naroda i stvaranje centralističke i velikosrpske monarhije. Radićeva bojazan da će se stvaranjem jugoslavenske monarhije na čelu s dinastijom Karađorđevića netom stečena »mlada sloboda zakopati«, nalazila je opravdanje u tekstovima Krfske dekla-

¹ *Dom* br. 46, 21. XI 1918.

² Iz Radićeva govora u Narodnom vijeću 24. XI 1918. Potpuni tekst tog govora vidi u brošuri: S. Radić, *Seljačka svijest i narodna volja — put k seljačkoj republici*, Zagreb, 1923.

racije od 20. VII 1917,³ u zaključcima Narodnog vijeća SHS od 24. XI 1918, a posebno u regentovoj proklamaciji od 1. XII 1918. god. Pošto je odbacio ideju austroslavizma u proljeće 1918, Radić već sredinom iste godine zastupa ideju o sveslavenskoj zajednici (»češko-poljsko-jugoslavenski savez«) unutar koje je zamišljao i sretniju budućnost Hrvatske.⁴ U traženju puta do hrvatske samostalnosti Radić u danima rata pledira za stvaranje velike stranke u kojoj bi zajednički djelovali prosvijećena gospoda, seljaštvo i radništvo,⁵ da bi nekoliko mjeseci kasnije korigirao tu svoju misao: »Mi ćemo se Hrvati kao seljački narod prikloniti seljačkoj vladi i upravi...«⁶ Pitanje »sloge među gospodom i ostalim narodom« u obliku kako ga Radić preporučuje, ostalo je kroz cijelo dalje razdoblje njegova djelovanja glavna preokupacija političke akcije vodstva seljačke stranke.

Radićevo traženje najpovoljnijeg rješenja za Hrvatsku izraženo je u njegovu zahtjevu za republiku Hrvatsku u jugoslavenskoj državi. Međutim, to Radićevo republikanstvo, zahtjev da se osnuje Neutralna seljačka republika Hrvatska (studeni 1918), napadano i osuđivano od jugoslavenskih monarhista, moglo je još tada biti i tolerirano, ali od 1. prosinca 1918. taj Radićeov stav dobio je drugačiju dimenziju i označen je kao otpor legitimnoj vlasti.⁷ Velikoserpska buržoazija nastojala je hrvatsku republikansku opoziciju suzbiti, a to je opet rezultiralo brojčanim jačanjem opozicije i produbljavanjem političkih nesporazuma u Kraljevstvu SHS. U tom su pravcu djelovale i mjere koje je poduzimala prva kraljevska vlada s ciljem da konsolidira svoj položaj; tako npr. odluka o djelomičnom proširenju odredaba ustava Kraljevine Srbije iz 1903. na cijelu Kraljevinu SHS, naredba o žigosanju austro-ugarskih novčanica, teror protiv seljačkih nemira i radničkih štrajkova. Dio hrvatske građanske opozicije bio je posebno nezadovoljan sastavom prve kraljevske vlade u koju nisu pozvani predstavnici Hrvatske pučke seljačke stranke. Njen se predsjednik, naime, protivio jugoslavenskom ujedinjenju na osnovi Krfske deklaracije, odlukâ Hrvatskog sabora i Narodnog vijeća Države SHS, te se suprotstavio činjenici da je regentova proklamacija od 1. prosinca 1918. bila ratificirana od Narodne skupštine Srbije, a istodobno nije bila ratificirana i od Hrvatskog sabora.⁸

³ Vidi pobliže u Radićeovu članku Temelji Hrvatske pučke seljačke stranke — Jugoslavenska deklaracija i Krfski program, *Dom* br. 4, 23. I 1918.

⁴ S. Radić, Za veliku slavensku narodnu slogu..., *Dom* br. 33, 22. VIII 1918.

⁵ Isti, Radnička seljačka stranka, *Dom*, br. 21, 23. V 1917.

⁶ *Dom* br. 1, 5. I 1918.

⁷ Za pobliže upoznavanje sa stavovima i djelovanjem Stj. Radića u razdoblju do formiranja Kraljevine SHS vidi — B. Krizman, Stjepan Radić i Hrvatska pučka seljačka stranka u prvom svjetskom ratu, *Časopis za suvremenu povijest*, 1970/2, 99—167; isti, Stjepan Radić 1918. godine, *Historijski pregled*, 1959/3, 266—296; isti, Stvaranje jugoslavenske države, *Historijski pregled*, 1958/3—4, 167—215; isti, Plan Stjepana Radića o preuređenju Habsburške monarhije, *Istorija XX veka*, sv. XII, Beograd, 1972, 88—83. Usp. također D. Šepić, Oktobarska revolucija i jugoslavensko pitanje u Austro-Ugarskoj 1917—1918, *Historijski zbornik*, 1958/1959, XI—XII i J. Horvat, Politička povijest Hrvatske 1918—1929, Zagreb 1938, 19—175.

⁸ O tim zbivanjima i posebno o ulozi Svetozara Pribičevića usp. H. Matković, Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature, Zagreb 1972, 29—35; isti, Svetozar Pribičević u 1918. godini, *Zbornik Hist. inst. Slavonije*, sv. 6, Sl. Brod 1968.

Radikaliziranje političke opozicije dobivalo je na snazi pogotovo zbog nesređenih poratnih gospodarskih prilika: gladi, pomanjkanja obradivog zemljišta u većeg dijela seljaštva, bolesti, skupoće, niskih nadnica, besposlice i dr. »Glad za zemljom« očitovala se do kraja 1917. u brojnim seljačkim nemirima, nasilnom uzimanju zemlje od veleposjednika, paljenju katastarskih i dužničkih knjiga, pljački poljoprivrednog inventara i hrane, kao i oružja. Znatnu ulogu u tim zbivanjima odigrao je i »zeleni kader«, bjegunci iz austro-ugarske vojske koji su pod utjecajem ruske socijalističke revolucije donosili u naša sela i ideju o pravu seljaka na zemlju.⁹ Oštrica seljačkog bunta bila je znatno otupljena već samom Poslanicom Narodnog vijeća SHS od 14. XI 1918. seljaštvu kojom se obećava svakoj obitelji »...dosta i to plodne zemlje...«¹⁰ kao i zaključkom Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS od 29. X 1918. o likvidaciji feudalnih odnosa i agrarnoj reformi.¹¹ Seljak u novostvorenoj jugoslavenskoj državi, posebno onaj u prečanskim krajevima, gdje je zemlja bila većim dijelom vlasništvo veleposjednika, gdje je stoga postojao velik broj bezemljaša, očekivao je da će barem u svojoj državi dobiti zemlju. On je ostao u nadi i očekivanju tim više što mu je to između ostalog obećao regent Aleksandar Manifestom od 6. I 1919. i što su 25. II iste godine proglašene »Predhodne odredbe za pripremu agrarne reforme« po kojima se raskidaju kmetski i kolonatski odnosi, kao i niz sličnih odredaba, naredbi i zakona koji su slijedili. Međutim, seljakov revolt nije nestao. Zbog odugovlačenja provedbe potpune agrarne reforme i raznih malverzacija u vezi s dodjeljivanjem zemlje seljacima, nemiri na selu povremeno su i dalje uzimali prijeteće razmjere za državu. U nekim krajevima pojavili su se seljački sovjeti, veleposjedi su pretvarani u zadruge,¹² a u ljetu 1919. pobunjenim vojnicima u Varaždinu pridružili su se i brojni seljaci.^{12a} Također se težak rad i život tvorničkih radnika, rudara i željezničara manifestirao u čestim štrajkovima i pobunama.¹³ Režim je policijskim terorom, zatvorima, progonima, zabranom štrajkova i napredne štampe nastojao ugušiti nezadovoljstvo. Represivne mjere bile su uperene u prvom redu protiv organizanog radničkog pokreta, ali i protiv predstavnika građanske opozicije pod sumnjom da šire u narodu protuđržavne ideje. Međutim, ni radnička ni građansko-seljačka opozicija tada još nemaju izgrađene koncepcije o borbi protiv velikosrpske hegemonije. Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije kao i ostale jugoslavenske socijaldemokratske stranke proživljavala je duboka previranja u svojim redovima dijeleći se sve izrazitije na zastupnike jugoslavenske republike i na one koji su smatrali da će se postići suglasnost buržoazije i narodnih masa u jugoslavenskoj monarhiji.¹⁴

⁹ Usp. B. Krizman, O odjecima Oktobarske revolucije i »zelenom kaderu«, *Historijski zbornik*, 1—4, 1957, 149—157; B. Stojšavljević, *Seljaštvo Jugoslavije 1918—1941*, Zagreb, 1952.

¹⁰ F. Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914—1919*, Zagreb 1920, 247.

¹¹ Isto, str. 256—257.

¹² Usp. F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knj. I, Zagreb 1961, 185.

^{12a} Isto, str. 189.

¹³ Isto, str. 181—191.

¹⁴ O ulozima socijaldemokratskih stranaka u našim zemljama vidi pobliže u V. Strugar, *Socijaldemokratija o stvaranju Jugoslavije*, Beograd, 1965.

Hrvatska pučka seljačka stranka gubila se u traženju puta za ostvarenje hrvatskog i seljačkog prava. Rukovodstvo te stranke prosvjedovalo je protiv postupaka režima mirno, riječima, a učinak tih riječi nije mogao promijeniti državnu politiku zacrtnu regentovom proklamacijom od 1. XII 1918. Ipak protest HPSS imao je tada dvostruke posljedice: prvo, što je režim označio rukovodstvo stranke kao »protudržavno« i tako se prema njemu odnosio, i drugo, što je taj protest, uz ostale faktore, raspršio u bezemljaša nade o brzom, pravednom i konačnom rješenju agrarnog i seljačkog pitanja, usmjera- vajući postepeno većinu seljaštva u kolotečinu buržoaske politike.

Istodobno u radničkim pokretima jugoslavenskih naroda sazrijeva ideja o stvaranju jedne jedinstvene proleterske partije. Lijevo orijentirane struje jugoslavenskih socijaldemokratskih stranaka ocjenjivale su da političko stanje u državi zahtijeva ujedinjavanje cjelokupnog jugoslavenskog proletarijata u jednu političku partiju koja će se moći suprotstaviti s jedne strane vladinom teroru, a s druge strane širenju buržoaskih ideja o klasnoj suradnji. Jer, ovo je posljednje moglo, u krajnjoj liniji, samo koristiti zasadama nedemokratske države kakva je bila Kraljevina SHS.¹⁵ Osnivanjem Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) u travnju 1919. stvorena je mogućnost da se organizirano povede zajednička borba radničkih i seljačkih masa protiv režima, koji je nazivan »protunarodnim«. Međutim, SRPJ (k) zadržala je od svog osnivanja i kroz naredne tri godine djelovanja, unatoč odbacivanju iz svojih redova ministerijalista i centrumaša, niz slabosti naslijeđenih od socijal- demokracije, tako npr. stavove o organizacijskom pitanju, nacionalnom i posebno seljačkom pitanju. Stajalište komunista prema seljačkim masama znatno je sužavalo bazu članstva partije na pretežno industrijski proletarijat. Iz rezolucija prvih partijskih kongresa vidljivo je da se Partija nije koristila iskustvom i taktikom Ruske komunističke partije (boljševika) prema seljaštvu,¹⁶ a niti je izradila svoj akcioni program za selo, tako da oko njega okupi bezemljaše, sitne seljake i barem dio srednjeg seljaštva, i to u razdoblju kad je seljaštvo revolucionarno zatalasano a buržoaska vlast nedovoljno konsoli- dirana. Dok se u Rezoluciji o agrarnom pitanju na kongresu ujedinjenja (Beograd, 20—23. IV 1919) ipak posvećuje dosta pažnje agrarnom pitanju u smislu potpunog uklanjanja ostataka feudalnih odnosa i davanja zemlje i poljoprivrednog inventara kmetovima i kolonima bez prava na naknadu feudalnim veleposjednicima, kao i dužnosti partijskih i sindikalnih organiza- cija da prošire svoj utjecaj na seoski proletarijat,¹⁷ u materijalima Vukovarskog

¹⁵ Vidi V. Strugar, n. dj., 315—348.

¹⁶ U toku 1917. RSDRP, odnosno RKP (b) imala je svoj agrarni program kao i razrađenu taktiku prema seljaštvu, u periodu do 1921. Lenjin je još šire razradio stajalište komunista prema selu, naglašavajući potrebu elastičnosti (ponešto žrtvovati od čistoće idejnosti) u taktici prema seljaštvu kako bi se osigurao savez radnika i seljaka u borbi protiv veleposjednika i kapitalista. Vidi pobliže: Marx - Engels - Lenjin, Izabrana djela, knj. IX, Naprijed 1963, 63—67, 289—296; Lenjin, Treća internacionala, Beograd, 1951, knj. 11, 139—153, 179—191.

Također II kongres Komunističke internacionale (srpanj-kolovoz 1920) i III kongres KI (srpanj 1921) detaljno razrađuju odnos radništva i seljaštva. Vidi: Lenjin, Treća internacionala, Beograd 1951.

¹⁷ Istorijski arhiv KPJ, tom II, Beograd 1950, 21—23.

kongresa (20—25. VI 1920) nema posebne rezolucije o problemima sela. O njima, kao sporednim, govori se u Programu KPJ¹⁸ i u rezoluciji o političkoj situaciji i zadacima KPJ gdje se nagovješta »... najenergičnija akcija za otkrivanje svih prevara i zločina buržoazije pri rešavanju agrarnog pitanja«. U nastavku se kaže da će KPJ »... svom energijom raditi na potpunom rešenju agrarnog pitanja oduzimanjem svih velikih poseda i ustupanjem, sa odgovarajućim inventarom i bez ikakve naknade, seljačkim većima, koja obrazuju oni koji zemlju stvarno obrađuju.«¹⁹ Na osnovi takvih stavova Partija nije uspjela pridobiti seljačke mase za savez s radništvom. Ona se u svom pravilnom postavljanju prema nepoštednoj klasnoj borbi protiv buržoazije zatvorila nepravilnim stavom o nacionalnom i seljačkom pitanju prema najznačajnijem savezniku — seljaštvu.²⁰ Stoga je komunistička partija imala posebne teškoće u onim krajevima gdje su zahtjevi i pokret seljačkih masa bili najizraženiji, a to su prije svega bili hrvatski krajevi. Partija je svoje djelovanje na selu pojačala tek krajem 1919. postižući vidne rezultate u Srbiji i u Makedoniji, dok je u hrvatskim selima imala samo 39 uporišta.²¹ Hrvatsko seljaštvo je, međutim, već uglavnom bilo usmjereno djelatnošću Radićeve seljačke stranke za hrvatski nacionalni individualitet i »seljačko pravo«. Dakle, hrvatsko je seljaštvo bilo okupljeno oko seljačke stranke upravo na onim pitanjima koja je KPJ zastavljala. Uspjesi koje je SRPJ (k), odnosno KPJ, imala na općinskim izborima i izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. nisu uklonili nerazumijevanje bitnih pitanja (organizacijskog, seljačkog, nacionalnog), što je već iste 1920. godine olakšalo buržoaziji obračun s radničkim, pa i seljačkim pokretom u zemlji.

Seljačka stranka u Hrvatskoj djelovala je na selu još od 1904. godine. Program te stranke ostao je i sada (1920) gotovo isti.²² Stjepan Radić, predsjednik Hrvatske pučke seljačke stranke, ne pridaje važnost klasnom raslojavanju na selu, već sve seljake i sve njihove zahtjeve objedinjava u borbi s postojećom državom, a za hrvatsku seljačku republiku. Boreći se za pravo seljaka, Radić je praktički zapostavio borbu za prava radnika, opravdavajući to činjenicom da seljaštvo čini 90% cjelokupnog stanovništva u državi. Radićeva se stranka nije slagala s vladinom agrarnom politikom, osim u principu da veleposjednicima treba dati odštetu za zemlju. Prema Radićevoj koncepciji agrarnu reformu treba provesti tako da se »narodu prije svega povrati sve ono što mu je oduzeto nepravednom ili netočnom provedbom segregacija. Kod toga se uvažuju stečena prava svih gospodara koliko nijesu u opreci s ovim načelima. Kod odštete za zemlju glavna je stvar pitanje kako je dotični posjed stečen.«²³ Nešto kasnije u vezi s malverzacijama koje su otežavale provedbu agrarne reforme, Radić naglašava: »Imućniji seljaci, a osobito koji imaju zemlje dosta, neka se nipošto ne guraju pred siromašnije seljake ako hoće biti

¹⁸ Isto, str. 35.

¹⁹ Isto, str. 40, 41. i 43.

²⁰ Josip Broz Tito, Politički izvještaj CK KPJ na V kongresu, Zagreb 1948, 10.

²¹ Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1963, 57.

²² Dom br. 29 1920.

²³ S. Radić, Ustav Neutralne seljačke republike Hrvatske, dio III, t. 2/b.

pravi pristaše HRSS i ako ne će da im se danas-sutra dogodi to, da im se kod provođanja prave seljačke agrarne reforme ovako stečena zemlja oduzme.«²⁴

Borba koju je Stjepan Radić na čelu seljačke stranke poveo protiv režima negativno je ocijenjena od tadašnje komunističke štampe. Nazivajući Radićevu djelatnost »demagogijom«,²⁵ komunisti opravdano naglašavaju: »Sve naše građanske stranke počamši od Radića do Pribičevića složne su u tome da se narodu dade zemlja, ali uz otkup, tj. da narod zemlju koju dobiva od gospode — plati. Razlikuju se samo po tome kada i kako da plati.«²⁶ Tek potkraj 1923. komunistički listovi počinju dublje analizirati Radićevu djelatnost dajući pri tom i više uvida ne samo u seljački pokret kako su ga oni doživljavali i odnosili se prema njemu, nego nenamjerno upozoravajući i na svoje pogreške.

II

Radićeva seljačka stranka odbila je poziv za sudjelovanje u radu Privremenog narodnog predstavništva Kraljevine SHS. Razlozi za takvo Radićevo stajalište bili su dvojaki. S jedne strane, Radić je odricao legitimnost Privremenom narodnom predstavništvu sazvanom ukazom regenta, a ne »voljom naroda«, isto kao što je odricao legitimnost i samom Kraljevstvu SHS stvorenom regentovom proklamacijom od 1. prosinca 1918 (dosljedno tome slijedi i Radićeva kasnija apstinencija u radu Ustavotvorne skupštine). S druge strane, Radić polaže velike nade u zapadne sile, u njihov »demokratizam«. Posebno zaokupljen ličnošću američkog predsjednika W. Wilsona, njegovim programom »14 točaka« od kojih 11. govori da se »... odnos među balkanskim narodima ima (se) urediti uz savjetovanje Sila, a prema historijskim granicama za koje će se dati internacionalne garancije«,²⁷ kao i činjenicom da SAD nisu bile potpisnice tajnog Londonskog ugovora (1915), Radić i kasnije, kad se na Mirovnoj konferenciji u Parizu razotkriva efikasnost zaštitničkih inicijativa za male narode, smatra da će te iste velesile omogućiti hrvatskom narodu da osnuje republiku u sklopu jugoslavenske federacije. Ideja o »pomoći Hrvatskoj izvana« prisutna je u Radićevim spisima i akcijama (vidi dalje u tekstu) sve do ulaska u Pašićevu vladu. Stoga je velikosrpska buržoazija nalazila lako načina da ga optužuje za separatizam i veleizdaju, iako HRSS nije vodila borbu za Hrvatsku izdvojenu iz jugoslavenske zajednice. Tako je režim optužio Radića i ostalo vodstvo seljačke stranke da surađuje s političkim emigrantima u Austriji i Mađarskoj, te da njihovim posredstvom pokušava doći u vezu s talijanskim irendentistima i fašistima, a sve radi rušenja Kraljevine SHS, odnosno postizavanja hrvatske nezavisnosti.²⁸

Budući da se vođa HPSS nalazio u zatvoru (25. III 1919 — 27. II 1920), komunistička štampa prosvjeduje protiv takvog postupka režima koji odugo-

²⁴ *Dom* br. 18, 30. IV 1922, dodatak ur.

²⁵ *Crvena zastava* br. 1, XII 1919.

²⁶ *Istina* br. 8, 7. VIII 1919.

²⁷ Vidi opširnije u knjizi J. Horvat, n. dj., 174, 195—200.

²⁸ *Slobodni dom* 4. VIII 1920, Govor S. Radića na sudskom procesu. Usp. F. Čulinović, n. dj., tom I, 180; E. Gagliardi, *Istina o hrvatskom emigrantskom revol. komitetu 1919—1920*; maj 1920.

vlači s donošenjem presude i čvrstih dokaza o krivici zatvorenika. Tako na primjer u glasilu SRPJ (k) i Centralnog radničkog sindikalnog vijeća za Hrvatsku i Slavoniju nalazi se i slijedeći protestni članak u kojem se između ostalog kaže: »Vođe seljačke stranke S. Radić, dr Maček, Pernar i drugi su u zatvoru pod optužbom veleizdaje. Kao što smo uvijek bili protiv političkih perzekucija i kao što smo javno prosvjedovali protiv svojedobne obustave glasila seljačke stranke Doma, tako i sada ovim ustajemo protiv svih progona.«²⁹

Premda su bile u opoziciji režimu, KPJ i HPSS (HRSS) nisu nalazile, prema ocjenama vodstva i jedne i druge stranke, osnovu za međusobnu suradnju, već su se naprotiv ubrzo našle na liniji međusobne polemike. Potpuno različiti idejni stavovi na kojima su gradile svoje političko djelovanje davali su im dovoljno materijala za raspravu i optužbe.

Komunisti u Jugoslaviji prihvaćali su Lenjinovu taktiku prema seljaštvu, ali u praksi ta taktika nije mogla dati pozitivne rezultate ukoliko nije bila temeljena na konkretnom, za jugoslavenske prilike razrađenom agrarnom i seljačkom programu, odnosno, ako je bila usmjeravana samo na kritiku stavova vodstva seljačke stranke, a nije se istodobno oslanjala na stalnu i dobro organiziranu akciju komunista među seljaštvom. Međutim, ovdje je potrebno naglasiti i činjenicu da je KPJ djelovala u naročito teškim uvjetima koje joj je nametao režim, pa je i aktivnost na selu često ograničena samo na širenje komunističke štampe, sprečavana ili potpuno onemogućena. U tom smislu karakteristična je sudbina lista *Narodna volja* koji je izlazio u Slavonskoj Požegi do Obznane s podnaslovom »Seljački i radnički list Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista)«, a posvećivao je posebnu pažnju problemima sela i aktiviranju seljaštva na liniji suradnje s radnicima komunistima.

Zastupajući stajalište da je za uspješnu borbu protiv režima potreban zajednički istup radnika i seljaka, komunisti postavljaju težište na klasnu pripadnost i na — nužnost klasne borbe. Radić, međutim, ne govori o klasi, već o — seljačkom staležu. Prema pisanju komunističke štampe Radić to pitanje postavlja »konfuzno«, jer govori o seljaštvu, dakle o — stanovnicima sela — bez obzira na njihove, već tada, jasno izražene socijalne razlike, pa stoga i klasna borba za njega predstavlja nešto suvišno, pogotovo kad se za sredstvo te borbe uzme revolucija. Budući da je za političku situaciju u svijetu tada karakteristično revolucionarno previranje (ruska socijalistička revolucija 1917, njemačka i mađarska socijalistička revolucija 1919), koje se postavlja od strane KPJ kao moguće i u Kraljevini SHS, pitanje savezništva radnika i seljaka bilo je bitno. No, komunisti su prišli rješavanju tog pitanja jednostrano, s nejedinstvenim stavovima o odnosu prema seljaštvu, otvarajući unutar svojih radova spor koji će uglavnom biti likvidiran tek 1924. godine (vidi o tome dalje u tekstu).³⁰

Radić je u više navrata objavljivao svoja gledišta o mjestu i ulozi seljaštva u društvu, kao i o putu za ostvarivanje seljačkog prava govoreći istodobno i o odnosu seljaka i radnika. Njegovo je mišljenje bilo da seljaštvo nije

²⁹ *Istina* br. 2, 26. VI 1919.

³⁰ Usp. Josip Broz Tito, Pol. izvještaj...

društvena kategorija u istom smislu kao radnici, obrtnici i dr. »Seljačstvo je mnogo više nego puki stalež — kaže Radić — seljačstvo je i samo za sebe narod, kako se ono samo nazivlje i kako ga svi drugi staleži nazivlju« (. . .) Naglašavajući da su se »iz seljačstva razvili i svi ostali, naročito privredni staleži«, Radić zaključuje: »Ne valja, dakle, govoriti i pisati da je seljak samo zemljoradnik ili ratar; seljak, osobito kad spozna svoje čovječje dostojanstvo i svu svoju vrijednost u narodu i u državi, pravi je i podpuni čovjek, pa mu treba samo još sloga ili organizacija, da državu dobije u svoje ruke. Zato je i osnovana hrvatska seljačka stranka . . .« Također treba ovdje izdvojiti Radićevu tvrdnju da među seljačkom većinom »neseljačku manjinu u hrvatskom narodu sačinjavaju poglavito ova četiri staleža: tvornički radnici, obrtnici, trgovci i školana gospoda«. ³¹

Zbog takvog prilaženja seljaštvu kao najznačajnijoj društvenoj kategoriji Radić je smatrao da je seljacima predodređeno da upravo oni budu glavna i predvodnička snaga koja će ispraviti nepravde u Kraljevini SHS. To potvrđuju i ove Radićeve riječi: »Državno-pravno i agrarno pitanje u Hrvatskoj riješit će — u to ne samo vjerujemo, nego to za stalno znamo — hrvatsko seljačstvo, koje imade na to pravo i sposobnost; pravo mu je dao Bog, a sposobnost mu je dala i daje mu njegova tisućljetna seljačka prosvjeta . . .« ³²

U skladu s navedenim seljačka stranka traži »ukinuće državnog, crkvenog i vlastelinskog (spahijskog) vlasništva na zemlju (na šume, oranice, livade) i podpuno priznanje i zakonito utvrđenje seljačkog prava na svu zemlju tako, da svaka seljačka obitelj može uz državnu pomoć svojim radom steći toliko zemlje, koliko je može sama obraditi«. ³³ Radić posebno naglašava »seljačko pravo« i kaže da postoje tri puta kojim se ono može ostvariti, a to su: »nasilni« put, »izbori za konstituantu i ustrajni rad u njoj«, »zakonitim svojim političkim radom u saboru i izvan njega«. Prvu mogućnost Radić odmah otklanja riječima da »seljačstvo ne smije niti misliti na nasilnu oružanu revoluciju«. ³⁴ On je i dalje ostao protivnik oružane revolucije, naglašavajući da je »... Sovjetska Rusija koračala strašnom revolucijom k onom istom cilju čovječanske pravice i republikanske slobode, kojem naša seljačka stranka koraca bez krvi pomalo ali sigurno . . .« ³⁵ Radić pri tom zaobilazi bitnu činjenicu da je revolucija u Rusiji pobijedila zahvaljujući savezu radničkih i seljačkih snaga, dok je on tvrdio da »seljačstvo mora samo za sebe raditi, ono mora biti nosilac subjekt politike, a ne samo poslušna masa . . .«. Upozorujući na razlike između KPJ i HPSS i s obzirom na cilj borbe Radić podvlači baš ono što je moglo kod sitnog, a još više srednjeg i bogatog seljaka, stvoriti odbojnost prema komunistima — »seljačka stranka traži da seljak bude posve slobodan vlastnik, gospodar svoga doma i zemlje . . .«, »komunisti traže komunu (zajedničku imovinu)«. ³⁶ Radić slučajno ovdje upozoruje na propuste u komunističkoj taktici

³¹ *Slobodni dom* br. 1, 13. II 1920.

³² Isto, br. 14, 8. VI 1920.

³³ Isto, br. 29, 1920.

³⁴ Isto, 20. X 1920.

³⁵ Isto, 27. II 1924. Postoji tvrdnja i o drugačijem Radićevu stavu prema revoluciji upotrijebljena od režima za njegovu inkriminaciju 1925 (dalje u tekstu).

³⁶ Isto, 3. XII 1920.

prema seljaštvu, jer je KPJ u tom razdoblju, i to najviše u predizbornoj kampanji, agitirala za savezništvo s poljoprivrednim proletarijatom, poluproletarijatom i sitnim seljaštvom, zaboravljajući da srednjem seljaštvu, pa i sitnom zajamči ne samo njegovo pravo na zemlju nego i povećanje posjeda, dok je pitanje kolektivnog vlasništva trebalo oprezno postavljati i objašnjavati u skladu sa zahtjevima seljaštva.

Komunisti uporno nastavljaju kritiku Radićeve djelatnosti. Tako *Sloboda* donosi tekst »Otvorenog pisma sekcije socijalista intelektualaca Stjepanu Radiću« u kojem se između ostalog kaže: »Konstatiramo da su upravo ruski komunisti, kojima vi najogavnijim načinom hoćete zabiti nož u leđa proveli tu agrarnu reformu. Konstatiramo nadalje i to, da u čitavom današnjem svom radu podređujete vitalne interese seljaštva t. j. agrarne reforme, nekim maglovitim, lažnim, spekulativnim, ličnim i zločinačkim interesima nacionalističkog separatizma. Uvlačeći se u pozu seljačkog Mesije, vi nikada niste prevladali u sebi farizeja; nikada niste nastojali da dignete taj narod na jednu novu progresivnu visinu; ne, Vi ste izbijali i još uvijek izbijate iz neznanja, lakovjerja, zaostalosti njegove kapital u lažne svrhe...«³⁷

Od jeseni 1919. do proljeća 1920. SRPJ (k) uspijeva da se oslobodi ministrijalista, a kasnije i reformista, da proširi svoj utjecaj u sindikatima, da pokrene niz svojih listova,³⁸ ali partijsko vodstvo »nije umjelo da pokret radničke klase slije s pokretom radnog seljaštva i ugnjetenih nacija.«³⁹ Komunisti zamjeraju seljačkoj stranci da uvjerava svoje pristaše da postoji »velika razlika između seljaka i tvorničkih radnika, samo da na ovaj način odbiju seljake od radničkog pokreta.«⁴⁰ U tom smislu komunistička štampa daje pravilno objašnjenje socijalne povezanosti siromašnog seljaštva i radništva: »Sve bogatunske stranke obmanjuju seljaka, radnika seoskog protiv radnika gradskog... radnik u gradu nije nitko drugi već onaj bijedni seljački sin, kojeg je seljak bio prisiljen dati u zanat samo zato što nije imao dovoljno zemlje...«⁴¹

U toku 1920. HPSS je uspjela, oslanjajući se na bogate i srednje seljake, okupiti oko sebe velik broj pristaša. Neriješena gospodarska i državna pitanja, loša uprava, policijski teror pogodovali su prihvaćanju Radićeve propagande među seljaštvom. Program HPSS uzdizao je princip seljačkog privatnog vlasništva na pijedestal nepovredivosti i svetosti, a za ostvarenje tog seljačkog prava zacrtao je mirni put »ustrajnog rada«. To je usporedno s pravom hrvatskog naroda na samoopredjeljenje putem slobodnih izbora trebalo da dovede Radićeve pristaše do sretne budućnosti — Mirotvorne seljačke republike Hrvatske. Tih dana štampa HPSS konstatira: »Seljačka stranka širi se poput poplave...«⁴² A na pitanje — tko je u hrvatskoj seljačkoj stranci —

³⁷ *Sloboda* br. 26, 8. III 1919.

³⁸ Na području Hrvatske obnovljeni su ili pokrenuti ovi listovi: *Nova istina*, *Učiteljska borba*, *Oslobođenje*, *Radnička riječ*, *Narodna volja*, *Proletarac*, *Crveni vijek*, *Crvena zastava*. Vidi Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, str. 57—58.

³⁹ Isto, str. 60.

⁴⁰ *Nova istina* br. 36, 3. III 1920.

⁴¹ *Narodna volja*, br. 38, 11. XI 1920.

⁴² *Slobodni dom* br. 5, 7. IV 1920.

Radić odgovara: »...sav seljački svijet u Hrvatskoj, danas već i pravoslavni...«⁴³

U komunističkoj štampi nalaze se razna tumačenja za masovnost HPSS. U jednom se, između ostalog, naglašava da je »današnji hrvatski pokret toliko ukorijenjen u prošlosti i toliko se hrani potrebama i težnjama sadašnjice te bi on postojao i bez g. Radića...«⁴⁴ Međutim, ovdje je potrebno napomenuti da se uvidom u tekstove glasila seljačke stranke, koji su najvećim dijelom Radićevi, nameće misao da je seljački pokret u Hrvatskoj — iako duboko utemeljen u povijesnom razvoju, kao i u prilikama u Kraljevini SHS — bio i idejom i akcijom usmjeravan upravo od samog Stjepana Radića.

U komunističkoj štampi tog razdoblja osjeća se težina borbe za pridobivanje seljačkih masa koje su prihvaćale Radićev program, a istodobno bile objekt raznovrsne političke propagande neprijatelja SRPJ (k). Posebno su radićevci i socijaldemokrati, svaki sa svojih pozicija, širili na selu antikomunističke ideje. I tako, dok komunisti nastoje uvjeriti seljake da im je mjesto uz radnike, te »da se veleposjednička zemlja imade razdijeliti seljačkom narodu posve besplatno, a ne pod zakup i uz odštetu, kao što to hoće Radić, Korać i ostali...«⁴⁵ *Slobodni dom* naglašava u vezi s porastom pristaša HPSS »da se nitko nije toliko uplašio od organizovanja seljaka kao komunisti...«⁴⁶ Socijaldemokratski list *Braštvo* tvrdi kako »komunisti hoće da od seljaka naprave svoju revolucionarnu vojsku, pomoću koje će onda silom pokušati uvesti svoju partijsku diktaturu...«⁴⁷ Za komuniste, prema pisanju njihove štampe, HPSS je »čisto gospodska stranka« koju oni zajedno s klerikalnom »seljačkom demokracijom« i demokratima iz »seljačkog saveza« nazivaju »gospodskim seljačkim organizacijama« kojima je cilj da seljaštvo zavade s radništvom.⁴⁸ Zamjerajući Radiću posebno njegovu tvrdnju da seljaštvo može samo, bez radništva ostvariti svoje interese, što u kontekstu ima značenje HPSS bez SRPJ (k), a u vezi s tim i neke Radićeve izjave i akcije (vidi dalje u tekstu) koje su upućivale na zaključak da politika rukovodstva seljačke stranke nije u skladu sa zahtjevima širokih slojeva siromašnog seljaštva, već da je spremna na određene ustupke i kompromis s vladajućom buržoazijom, komunisti Radića nazivaju »prevrtljivcem« na kojeg se ne može računati. Zanimljivo je primijetiti da je ta ista komunistička štampa uz nepoštednu kritiku Radića nalazila na svojim stranicama mjesta i za obranu HPSS i njenog predsjednika, kao i za prosvjed protiv napada režima. Radićeva štampa, međutim, uvijek je nastojala da se strogo odijeli od političkih akcija za koje je režim proganjao SRPJ (k), dapače, radićevci su u tim slučajevima potpuno lojalni.

U vezi s prvim Radićevim hapšenjem (ožujak 1919 — veljača 1920) u Kraljevini SHS, komunisti su smatrali da je režim bez dovoljno dokaza optužio predsjednika HPSS i uz to izvršio trostruku povredu zakona: osobne slobode,

⁴³ Isto, br. 11, 19. V 1920.

⁴⁴ A. Cesarec, Studija o Stjepanu Radiću, *Književna republika*, br. 2—3, XI 1923, 77—91.

⁴⁵ *Narodna volja* br. 2, 3. III 1920.

⁴⁶ *Slobodni dom* br. 7, 21. IV 1920.

⁴⁷ *Braštvo* br. 2, 9. X 1920.

⁴⁸ *Nova istina*, br. 75, 7. V 1920.

slobode političkog djelovanja i imuniteta narodnog poslanika.⁴⁹ Kad je Radić ponovo uhapšen (22. III 1920 — 28. XI 1920) pod optužbom da je u jednom svom govoru napao formu države i kralja Srbina, komunistički *Novi svijet* prati sudski proces Radiću i komentira političke prilike u zemlji, naglašavajući da se vlada služi i sudskim procesima jugoslavenskim političarima kako bi konsolidirala svoju vlast. U članku se postavlja distinkcija između procesa provedenih protiv komunista i procesa protiv Radića. U prvom slučaju tvrdi se da su to bili procesi u kojima se vršio »klasni napadaj buržoazije na proletarijat«, a u drugom slučaju je to bio »politički proces koji jedna buržoaska klika želi da iskoristi protiv druge«. Isti članak donosi mišljenje da se »borba demokrata protiv Radića i Hrvatske zajednice ne sastoji samo u tome: monarhija ili republika, centralizam ili federacija, nego u prvom redu u nastojanju jedne i druge stranke da seljaštvo u Hrvatskoj pridobiju za sebe. Radikali se u taj spor mnogo ne miješaju, jer oni imaju svoje lovište na selu u Srbiji. Zajedničari, pak, koji ga kao vlast optužuju, kao stranka se drže na strani Radića, jer ne samo da im je politički bliži, dakle uvijek protiv demokrata saveznik u rezervi, nego im je on i dobra pomoć u borbi protiv komunističkih nastojanja na selu«. Na kraju se kaže da su uporišta seljačke stranke na selu bogati seljaci i da je zbog toga Radiću »u interesu da na selu omrtvi probuđenje klasnih suprotnosti i klasno osvještenje siromašnih seljaka i seoskih proletera. Time on čini najveću uslugu buržoaziji, jednim dijelom i onoj koja ga je okrivila zbog veleizdaje i dovela na optuženičku klupu. Ali premda nam je Radić protivnik, mi najodlučnije prosvjeduemo protiv toga, da se jedan čovjek, pa ma tko to bio, optužuje za zločin veleizdaje zbog toga, što je na nekoliko javnih skupština zastupao svoje republikansko stanovište«.⁵⁰ U daljim komentarima o optužbi i osudi Radića, komunisti smatraju da je osuda Radića uslijedila stoga što vladajuća buržoazija u njemu vidi »izdajicu na vlastitom frontu i kazni ga kao veleizdajnika države«. Međutim, komunisti naglašavaju da u Kraljevini SHS postoje one snage koje vrše »veleizdaju radnog naroda«. U takve veleizdajnike komunistička štampa ubraja i samog Radića. »Ispričavajući ga uvijek od veleizdaje države«, kaže se u jednom članku *Novog svijeta*, »koja mu nije ni dokazana, mi ga već danas, kao i cijelu buržoaziju, optužujemo zbog veleizdaje koju on počinjava svojom nacionalističkom, protivkomunističkom propagandom na selu. Ali kad njega optužuju i sude mu u ime države oni, koji bi sami trebali biti, i bit će osuđeni po radnom narodu, mi ustajemo protiv te hipokrizije i farizejstva i, protestiramo protiv osude republikanca Radića... mi u Radiću gledamo svog protivnika, kao i u ostaloj buržoaziji i pobijamo njegovu politiku. On je predstavnik seoskih gazda, mi gradskih radnika, siromašnih seljaka i seoskih proletera. I da je on utopista, konfuzan, nepostojan, neodre-

⁴⁹ Isto, br. 54, 24. II 1920.

⁵⁰ *Novi svijet* br. 3, 22. VII 1920. O suprotnostima između demokrata, HZ, radikala, HPSS vidi H. Matković, n. dj., 45—54, 116—124; 243—248; isti, Hrvatska zajednica, zb. radova, knj. V, Beograd 1963; B. Gligorijević, Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1970, 83—233; isti, Neki aspekti na odnose između Demokratske i Hrvatske republikanske seljačke stranke, *Istorijski XX veka*, zb. radova, knj. XII, Beograd 1972, str. 355—373.

đena političkog karaktera — sve to može biti točno. Ali takvi su ga i osudili! Na Radiću je iz klikaških interesa učinjeno pravosudno umorstvo.«⁵¹ U dokazivanju tih tvrdnji komunistička štampa naglašava da je obrana optuženog Radića bila formulirana tako da prestraši vlast o mogućnosti pokretanja seljaštva protiv države, i to zbog agitacije »bezsavjesnika« (misli se komunista — op. ur.), stoga je nužno da Radić izađe iz zatvora kako bi izvršio zadatak od najvažnijeg državnog interesa, da kao čovjek koji u narodu uživa neograničeno povjerenje spriječi narod da se okrene protiv države.⁵²

U povodu seljačkih nemira, koji su u srpnju i rujnu 1920. od nekih hrvatskih krajeva učinili poprište krvavih okršaja između seljaka, žandarmerije i vojske, također nalazimo dosta napisa. Glasinama da su seljake pobunili radićevci i frankovci, komunistička štampa suprotstavlja svoje mišljenje o tim događajima i optužuje cijeli društveni poredak, koji nije u stanju da zadovolji potrebe društva.⁵³ Opći stav komunista u ocjeni politike građanskih stranaka sastoji se u tvrdnji da je jedino neslaganje među tim strankama »gdje će ko i nad kime vršiti pljačku...«⁵⁴

U predizbornoj kampanji naročito se pojačavala stranačka borba, iznose se i obrazlažu detaljnije neki stavovi i principi. Stoga ću ovdje pokušati iz veoma opsežnog materijala izdvojiti neke napise koji se odnose na bitne točke neslaganja između rukovodstava SRPJ (k), odnosno KPJ, i HPSS. Neposredan povod za »dijalog« između komunista i radićevaca bio je članak dra Jurja Krnjevića pod naslovom »Seljačstvo i radništvo« objavljen u *Slobodnom domu* br. 27 od 1920. Komunistički *Novi svijet* prihvatio je polemički ton ovog članka i kroz desetak svojih brojeva vodio polemiku s HPSS. Bitno, u članku dra Krnjevića, svodi se na tvrdnju da seljak nema što očekivati od radnika, a za dokaz te tvrdnje navodi prilike u Rusiji nakon oktobarske revolucije, gdje navodno »tvornički radnici vrše vlast nad seljacima«. Takve tvrdnje — piše *Novi svijet* — mogao je izreći samo »član seljačke stranke koja se u prvom redu oslanja na poluburžoaskim seoskim gazdama, a tek u drugom redu na onim seljacima koji još nisu svijesni da od te stranke... ne mogu ništa polučiti.«⁵⁵ U nastavku polemike organ HPSS analizira djelovanje KPJ i konstatira da u našoj državi postoji »beogradski komunizam, koji ima sve pogreške ruskog boljševizma, a nema nijedne njegove vrline.«⁵⁶ *Novi svijet* u svom odgovoru radićevcima naglašava da je »logika redakcije *Slobodnog doma* takva da se u usporedbi s ruskim komunistima, jugoslavenskim komunistima

⁵¹ *Novi svijet* br. 10, 7. VIII 1920.

⁵² Isto, br. 55, 23. XI 1920.

⁵³ Seljački nemiri javili su se u bjelovarskoj i zagrebačkoj županiji, a širili su se i dalje. Povod im je bila odluka vlasti da žigoše svu tegleću stoku. Budući da se žigosana stoka nije mogla prodavati, seljaci su ovu mjeru vlasti shvatili kao izravan napad države na njihovo vlasništvo. Situacija je naglo pogoršana kad su žandarmerija i vojska silom ugušili otpor seljaka. Vlada je imenovala komisiju od predstavnika buržoaskih stranaka i socijaldemokrata koja je trebala ispitati uzroke pobune kako bi krivci mogli biti kažnjeni. Kažnjeni su bili samo seljaci. Vidi J. V r č i n a c, *Naša najnovija istorija*, Beograd 1966, 27—28.

⁵⁴ *Novi svijet* br. 30, 25. IX 1920.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ *Slobodni dom* br. 32, 13. IX 1920.

pripisuju »samo pogreške« i da bi se prema tome moglo pretpostaviti da su »pravi komunisti u Jugoslaviji samo — radićevci, i samo u ovima se imaju tražiti sve komunističke vrline«. »Mi vrlo dobro znamo — kaže se dalje — da se radićevci — istodobno dok *Slobodni dom* tvrdi 'da se komunizam ne može ukorijeniti među našim seljaštvom' u izbornoj kortešaciji na selu služe slavljenjem Sovjetske Rusije, krađom iskrivljenog komunističkog programa i komunističkih parola o seljačkim sovjetima.«⁵⁷

Nastavak polemike između KPJ i HPSS odnosi se na pojmove: »narod«, »seljaštvo«, »klasa« i »klasna borba«. Kako je već prije napomenuto, ti su pojmovi bili za rukovodstva KPJ i HPSS glavna prepreka na kojoj se lomila mogućnost jedinstvene akcije radničkog i seljačkog pokreta u vrijeme kad je režim već pokazao svoje namjere i metode za održavanje »reda u državi«, posebno u ugušivanju štrajkova željezničara i rudara, kao i pobune seljaka.⁵⁸

Prema pisanju komunističke štampe (*Novi svijet*) za dra Krnjevića je »seljak tako opći pojam kao onaj kojim se služe buržoaski ideolozi kad govore o 'narodu', a pod tim podrazumijevaju i — kapitaliste i veleposjednike«. Navodeći kao veoma važnu činjenicu raslojenost društva uopće, a posebno posljedice tog stanja, komunisti naglašavaju da se pri ispitivanju prilika na selu ne može izostaviti klasna suprotnost između samih seljaka. Polazeći od te konstatacije, dalje se kaže: »Ako se još tome doda, da jedan ogroman dio seljaštva imade u veleposjednicima, koji su na njegovu štetu zaokupili najveći i najbolji dio zemlje, svog klasnog neprijatelja, onda se ni iz sela ne može da odstrani, kao što se to ni u gradu nikada nije moglo odstraniti, klasna borba... Ali upravo taj princip klasne borbe je ono, što g. Krnjeviću, upravo radi njegovih nejasnoća o suradnji radnika i seljaka u borbi protiv buržoazije, potpuno fali; on ga izričito dopušta za radništvo u gradu protiv buržoazije, ali ne dopušta ga izričito za seljake na selu protiv bogatih gazda i veleposjednika.«⁵⁹ Stav vodstva HPSS o tom pitanju izražen je na slijedeći način: »Ima seljaka i bogatijih i siromašnijih, no seljačka stranka ih ne će razlikovati, jer ne će borbe među seljačtvom, nego borbu svega seljačtva za seljačka prava.«⁶⁰

U toj polemici komunisti posebno ističu pitanje »organizirane suradnje gradskih radnika sa siromašnim seljacima i seoskim proleterima«. Osvrćući se na povijesne činjenice neuspjeha mnogih samostalnih seljačkih i mnogih samostalnih radničkih pobuna, *Novi svijet* napominje praksu vladajuće klase da razdvajanjem radnika od seljaka uguši te revolte. U tom se smislu dalje kaže »da je tek velika ruska revolucija pokazala da samo radnici mogu dovršiti buržoasku revoluciju tj. da veleposjedniku i feudalcu oduzmu zemlju bez odštete i predaju je seljacima, a da mogu dovršiti buržoasku revoluciju moraju započeti proletersku tj. oboriti i izvlastiti kapitaliste. A to mogu samo u prijateljstvu sa seljacima... i isto kao što su dovršenje buržoaske i početak

⁵⁷ *Novi svijet* br. 40, 19. X 1920.

⁵⁸ O teroru režima prema štrajkašima i pobunjenicima u 1920. godini vidi F. Čulinović, n. dj., 316—319; H. Matković, n. dj., 122—124.

⁵⁹ *Novi svijet* br. 41, 21. X 1920.

⁶⁰ Odgovor Josipa Predavca Miroslavu Krleži na pitanje: »Što seljačka stranka misli o bogatim i siromašnim seljacima?« — *Slobodni dom* od 1. XII 1920.

proleterske revolucije dva neodvojiva, zapravo jedan moment, tako su dva neodvojiva faktora tog momenta: radnici i seljaci!»⁶¹

Na Krnjevićevu tvrdnju da se komunisti u sovjetskoj državi loše odnose prema seljacima, jer da navodno »seljacima država oduzima zemlju i prisiljava ih da budu poljski radnici na velikim državnim posjedima«, kao i tvrdnju da »nitko ne bi imao ništa svojega, sve bi bilo državno i država bi davala svakomu koliko mu treba, a kontrolu nad tim vodili bi samo radnici...«, *Novi svijet* odgovara da Krnjević »brka etape razvoja nakon revolucije, diktaturu proletarijata i komunizam«. Dalje se kaže da Krnjević također »pravi tešku pogrešku i zbog toga, što operirajući s ideologijom kapitalističkog društva, zabrinut dakle za privatnu svojinu, možda ne samo seljaka, gleda i za budućnost i za sadašnjost u tome odnosu onaj odnos, koji stoji između kapitala i radnika«.⁶²

Napominjući da je Krnjević izjavio kako je on za »isključivu vlast seljaka i radnika«, za »državu seljaka i radnika, u kojoj će seljak gospodariti zemljom, radnik tvornicom, a obojica zajedno kontrolirati rad inteligencije i vladati cijelom državom«, *Novi svijet* postavlja pitanje — »kojim sredstvima će se to postići?« — Budući da je metodu borbe Krnjević u svojim napisima zaobilazio i zbog toga pitanja zamjerio komunistima da su prešli okvire njegova članka »Seljačtvo i radništvo«, te da su u većem dijelu polemike govorili o političkim partijama, *Novi svijet* odgovara da je riječ »samo o KP i o onoj stranci koje je Krnjević član, o HPSS«. Na kraju zaključuje da nije u cijeloj raspravi toliko važno s kojom se ličnosti raspravlja, nego o čemu se raspravlja i koliko ta razmatranja i shvaćanja »upućuju na današnji revolucionarni i politički pokret masa«.⁶³

Komunisti, zatim, proširuju polemiku na najznačajnije pitanje za selo — agrarnu reformu. Polazeći od principa da »ovo pitanje ne spada u okvir buržoaskih reformi, nego u okvir proleterske revolucije«, komunisti kažu da za Radićevu stranku »to pitanje spada u okvir buržoaskih reformi i prema tome ono je, po njoj samoj, osuđeno da se ne sprovede uopće nikako, a kamo li potpuno...«⁶⁴ *Novi svijet* naglašava da je seljačka stranka zadržala i sada (1920) isti program od 1904. i samo je nešto drugačije stilizirala rješenje agrarnog pitanja. Naime, u *Slobodnom domu* br. 29 od 1920. objavljen je skraćeni program HPSS u kojem se između ostalog traži i »potpuno priznanje i zakonito utvrđenje seljačkog prava na svu zemlju tako, da svaka seljačka obitelj može uz državnu pomoć svojim radom steći toliko zemlje koliko je može sama obrađivati«. Na toj postavci programa seljačke stranke komunisti grade osnovnu kritiku agrarne politike radićevaca, tvrdeći da takva politika ne može riješiti agrarno pitanje u Kraljevini SHS. Stoga će ovdje biti izložen glavni dio te kritike, kako je donosi *Novi svijet*.

⁶¹ *Novi svijet* br. 42, 23. X 1920.

⁶² Isto, br. 43, 26. X 1920.

⁶³ Isto, br. 44, 28. X 1920.

⁶⁴ Isto, br. 45, 30. X 1920.

Seljačka stranka govori »o nekoj državnoj pomoći i o sticanju zemlje, a jer se to može shvatiti samo u tom smislu, da će država isplatiti izvlaštene veleposjednike, to znači da seljačka stranka uopće ne traži izvlaštenje veleposjednika u korist seljaka potpuno i bez odštete. To već dokazuje i sama izreka da će seljak svojim radom steći (a čemu onda izvlaštenje?) zemlju. No, da će država sve terete zbog isplate izvlaštenih veleposjednika opet — direktno i indirektno — svaliti na leđa seljaka i radnika i tako izigrati pravo rješenje agrarnog pitanja. To je jasno upravo iz toga što program seljačke stranke, u točki 9, traži — ukinuće svih carina, svih daća i neizravnih poreza, osim dohodarina«. Ista točka programa HPSS govori o preuzimanju tvornica od strane radnika i stručnjaka koji će »svojim radom uz državnu pomoć postati jedini vlasnici (suvlasnici) svojih tvorničkih poduzeća«. Odatle komunisti zaključuju »da seljačka stranka uopće ne računa s osnivanjem države radnika i seljaka u kojoj bi ti značili izravno, kroz sovjete, sami državu i svu državnu vlast...«⁶⁵

Na temelju stavka programa HPSS u kojem se traži »uvedenje sveopće dohodarine tako, da se na mali dohodak koji je potreban čovjeku za sam život ne plaća ništa, a što je veći dohodak da bude i veći porezni postotak«, *Novi svijet* zaključuje »da seljačka stranka predviđa u državi, koju bi htjela osnovati — ekonomsku razliku dohotka tj. ona uz princip privatne svojine seljaka, zadržava taj princip i za druge klase, a tu dolazi najviše u obzir upravo buržoazija. Ona dakle ne prekida s podjelom države i društva na klase, ona kao seljačka stranka stupa sa svojom ideologijom potpuno na stranu ideologije kapitalističkog društva...« Na kraju članka još se naglašava da iz programa HPSS proizlazi »kako je (HPSS — op. N. J.) 'seljačko pravo' godine 1904. mislila provesti pomoću sabora, godine 1920. misli ga provesti pomoću konstituante«.⁶⁶ *Novi svijet* i dalje analizira taktiku političkog djelovanja HPSS i zaključuje da je seljačka stranka uzela »za princip svoje taktike parlamentarizam i klasnu suradnju u stvari jedino s buržoazijom i bogatim seljacima, a protiv radnika i siromašnih seljaka«. Ona »odbija još i danas — u najakutnije vrijeme razgoličenja cijele buržoaske ideologije i prakse — klasni rat u zajednici s revolucionarnim radništvom protiv kapitalizma, pod praznim izgovorom 'da naš seljak neće revolucije'; odbija proletersku revoluciju. Manje je važno da je ona time onemogućila svojoj vlastitoj stranci konačan uspjeh u budućnosti, ali je važno to, da je ona svojim programom i taktikom postala i nastavlja da bude za milijune seljačke sirotinje kamenom smutnje i zaprekom njihovog klasnog oslobođenja u budućnosti«. U nastavku se tvrdi da seljačka stranka »iskorišćuje još historijskom situacijom uslovljene uske horizonte seljaka«, da »apelira samo na konzervativne atavističke (ne samo u socijalnom, nego i u nacionalnom smislu) nagone masa...«, da se »koristi promašenom politikom jugoslavenske buržoazije — sve u svrhu da se popne na vlast kao stranka koja u stvari ne reprezentira široke mase radnog naroda i seljaka, te da spasi to društvo, a u drugim nacionalnim isključivijim oblicima, spasi i samu tu buržoaziju. Samo u tom smislu ima da

⁶⁵ Isto, br. 45, 30. X 1920.

⁶⁶ Isto.

se gleda i njen bolestan u biti vrlo proračunan zahtjev za Hrvatskom neutralnom republikom«. Komunisti ovu polemiku završavaju tvrdnjom da je Radićeva stranka »konzervativna, a ne revolucionarna — jednom riječju kontra-revolucionarna«. ⁶⁷

Postavljajući ovu polemiku u kontekst revolucionarnih zbivanja u zemlji u toku 1920. ne može se mimoći činjenica da su rukovodstva KPJ i HPSS zapravo zakazala svako na »svojem terenu«. Dok se na razini vodstva kritizira i polemizira o lošim programima i taktici, i radništvo i seljaštvo, svako za sebe, trpi od postupaka vojske i žandarmerije. Stoga se može reći, posebno i na temelju navedene polemike, da su vodstva KPJ i HPSS po svojim programskim stavovima i taktici bila gotovo isto toliko udaljena od značajnih političkih akcija radničkog odnosno seljačkog pokreta, koliko su sama međusobno bila različita i odvojena.

III

U predizbornoj kampanji 1920. partijski listovi donose niz članaka o politici vodstva HPSS, naglašavajući da se Radić približava »monarhistički orijentiranoj Hrvatskoj zajednici«, pa se odatle zaključuje da je on već »napustio svoje republikanstvo«. Tom prilikom daju se i razni netočni sudovi o odnosu HZ i seljačke stranke, kao na primjer da će preko Radića HZ, stranka »krupne hrvatske buržoazije«, raspolagati dobivenim glasovima seljaka. ⁶⁸

U pozivu na javnu pučku skupštinu, objavljenom u više komunističkih listova, daje se mišljenje o svim većim političkim strankama. O HPSS je, između ostalog, rečeno: »Danas kad se ta republikanska stranka približuje monarhističkoj Hrvatskoj zajednici, kad se za njenog vođu zauzimaju sami srpski monarhisti, radikal Protić i demokrat Drašković; kad se ne zabranjuju skupštine radićevaca, a zabranjuju skupštine komunista, mora biti svakome jasno, da cjelokupna buržoazija hoće iskoristiti Stjepana Radića, da pomoću njega onemogući slogu radnika i seljaka, da u njemu dobije oružje protiv komunista. I zato glasati za Radićevu stranku znači, također počiniti izdaju interesa radnog naroda.« ⁶⁹

HPSS ocjenjuje svoje izborne rezultate (bila je treća po broju glasova, a četvrta po broju mandata, što je bio veliki uspjeh opozicije i odraz političkog raspoloženja u zemlji) kao »plebiscit hrvatskog naroda za republiku«. Komunistička štampa u nizu članaka nastoji objasniti zašto je Radićeva seljačka stranka uspjela pridobiti toliko (230 590) glasača za svoje liste. Kao razlozi navode se između ostalog: petnaestogodišnje djelovanje seljačke stranke među seljaštvom; utjecaj šovinističkih i buržoaskih agitatora hrvatstva na selu prije i za vrijeme rata; politika demokrata i njihovog vođe S. Pribićevića koji su u Kraljevini SHS htjeli stvoriti narodno jedinstvo silom, batinama i progono-

⁶⁷ Isto, br. 46, 2. XI 1920.

⁶⁸ *Radnička riječ* br. 74, 24. XI 1920. O ulozi Hrvatske zajednice u političkom životu Kraljevine SHS i o odnosima HZ-HPSS vidi H. Matković, *Hrvatska zajednica, Istorija XX veka*, zb. radova, knj. V, Beograd 1963, 60—132.

⁶⁹ *Novi svijet* br. 56, 25. XI 1920.

nima; rastezljivi program u predizbornoj agitaciji koji je HPSS prikazivao kao jedinog pobornika za hrvatstvo, za ukidanje veleposjeda, poreza i dr.; služenje iskrivljenim programom komunističke partije i napadima na komuniste da su saveznici demokrata. U vezi sa svim tim razlozima koji su prema mišljenju komunista bili odlučujući za velik uspjeh HPSS, u *Novom svijetu* izvodi se zaključak, inače karakterističan za stav KPJ prema HPSS »... Sasvim je jasno da su seljaci mnogo prije mogli da shvate program Seljačke stranke koja im je propovijedala hrvatsku republiku... nego li borbeni program naše partije. Naša partija radništva cijele Jugoslavije znajući vrlo dobro, da se u svakom šovinizmu skriva neprijateljstvo spram radnog naroda, pa makar ga propovijeda i jedna po imenu Seljačka stranka, nije se mogla iznevjeriti svojem značaju jedne partije koja stoji na solidarnosti i jedinstveno organiziranoj borbi radnog naroda sviju jugoslavenskih plemena.«⁷⁰ Određena inkompatibilnost u cjelokupnoj ocjeni koju komunistička štampa daje uspjehu HPSS na izborima, naročito je uočljiva u slijedećim formulacijama: Radićeva »propaganda za današnje raspoloženje među seljacima bila (je) ovima kudikamo razumljivija, nego li je to bila naša propaganda« i, »Radićevci su išli u izbore sa našim parolama protiv kapitalizma, protiv rata i protiv militarizma, za seljačka i radnička vijeća.«⁷¹

Činjenica je, međutim, da je KPJ pokrenula sve svoje snage u izbornoj kampanji, da je u svrhu pridobivanja seljaštva pokrenula list *Komunističko selo*, ali i to da je i dalje ostala odvojena od radnih masa sela, ne uviđajući osnovne probleme seljaštva. Visoki izborni rezultat koji je KPJ postigla (198 463 glasa) potvrdio je da je ona unatoč svojim nedostacima i kratkotrajnom političkom djelovanju (travanj 1919 — studeni 1920) uspjela da je prihvate radne mase u cijeloj zemlji.⁷² Ako usporedimo izborne rezultate KPJ i HPSS teritorijalno, možemo lako uočiti da komunisti imaju raspoređene glasove podjednako u svim okruzima i oblastima na teritoriju Kraljevine SHS, dok je HPSS svoje glasove dobila isključivo na području s izrazito hrvatskim stanovništvom, osim Dalmacije. Iznimku u tom smislu čini grad Zagreb u kojem su radićevci dobili samo 1 060 glasova, a komunisti 4 214. Bez sumnje te su činjenice trebale i za komuniste i za radićevce biti posve određeni putokaz za dalje političke akcije u cilju većeg omasovljenja svojih redova. Međutim, dok je Radić već u narednoj godini usmjerio svoje akcije na pridobivanje gradova, u prvom redu Zagreba, gdje su mu glasove uz komuniste najviše »odnijeli« Hrvatska zajednica i Hrvatska stranka prava, što će rezultirati novom konstelacijom građanskih političkih stranaka u Hrvatskoj, KPJ će biti zaskočena Obznanom, te će uz zadržavanje pogrešnih stavova o seljačkom i nacionalnom pitanju još niz godina biti odvojena upravo najviše od seljaštva u Hrvatskoj.⁷³

Zbog Radićevih izjava nakon izbora, a isto tako zbog potpisivanja mirovnog ugovora između Italije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (12. XI 1920) i ratifikacije mirovnog ugovora s Mađarskom, komunistički *Novi svijet* pretpostavlja da bi moglo doći i do sporazuma Radića s beogradskim vlasto-

⁷⁰ *Novi svijet* br. 60, 1. XII 1920.

⁷¹ Isto, br. 62, 7. XII 1920.

⁷² Pregled istorije SKJ, str. 65—67.

⁷³ Podaci o izbornim rezultatima prema F. Čulinović, n. dj., tabela uz str. 312.

držcima.⁷⁴ Međutim, HPSS u pogledu eventualnog sporazumijevanja s vladajućom buržoazijom nije htjela odstupiti od svojih stavova, već ih je naprotiv radikalizirala. Na izvanrednoj glavnoj skupštini seljačke stranke, održanoj 8. prosinca 1920, iza »zaštite« koju su mu dali rezultati nedavno provedenih izbora, Radić izjavljuje da je »od 29. listopada 1918. banska Hrvatska nezavisna država, od 28. studenoga o. g. ta je Hrvatska po pravu seljačka republika«. ⁷⁵ Prisega na vjernost republici, koju su na toj skupštini položili zastupnici Hrvatske pučke seljačke stranke, imala je dalekosežne posljedice za dalji rad stranke. Od tog dana ona i u svom nazivu ističe da je za republiku nazivajući se Hrvatska republikanska seljačka stranka (dalje u tekstu HRSS). U skladu s odlukama te skupštine HRSS je odbacila netom objavljeni Poslovník za Ustavotvornu skupštinu kao oktroj i odbila da pošalje svoje zastupnike u Ustavotvornu skupštinu.⁷⁶ Većina hrvatske javnosti podržavala je tu politiku.⁷⁷ Komunisti pak smatraju da je uspjeh Radićeve liste na izborima i prestiž koji je Radićeva politika time postigla u političkom životu zemlje, posebno u Hrvatskoj, privremen. Komunisti predviđaju krah Radićeve političke djelatnosti i uspjeha jer »nosi u sebi dvije nespojive suprotnosti« ... »seljačka stranka hoće da služi i buržoaziji i seljacima«.

U vezi s Radićevim posebnim isticanjem republikanstva, komunistička štampa odriče mogućnost uspjeha njegovog republikanskog programa, naglašavajući: »Kako može baš hrvatstvo (ili svejedno koja god narodnost! — op. ur.) biti garancijom za doista seljačku republiku, i kako bi ta, kad bi već kao sama seljačka mogla (?) postojati, i mogla ujedno postojati u okviru buržoaskog društva kao neutralna, gdje je jasno da su narodnost i buržoasko društvo tako mala garancija za neutralnost i mir i blagostanje radnog naroda...«⁷⁸ Tek potkraj 1923. u komunističkoj štampi nalazimo i drugačije ocjene za Radićevo republikanstvo i djelatnost u prvim dvjema godinama postojanja zajedničke jugoslavenske države. Radiću se zamjera da je seljaštvo vodio »mimo radništva«, ali se priznaje da ga je vodio »... i mimo, čak i protiv buržoazije«. ⁷⁹ Također se u vezi sa stalnim jačanjem opozicijskog republikanskog pokreta seljaštva konstatira: »Bitno je ovo, da se tu po prvi puta u historiji ne samo Hrvatske, nego cijelog slavenskog juga, poslije tako duge osamljenosti njegovih proleterskih partija, javila i jedna velika neproleterska

⁷⁴ *Novi svijet* br. 61, 4. XII 1920; isto, br. 62, 7. XII 1920.

⁷⁵ Potpuni tekst Radićeve govora vidi *Slobodni dom* od 10. XII 1920, i *Obzor* od 9. XII 1920.

⁷⁶ O ulozi Demokratske stranke pri donošenju Poslovnika u smislu otežavanja dolaska radićevaca u Skupštinu kao predstavnika »posebne Hrvatske republike« vidi B. Gligorijević, Neki aspekti odnosa Demokratske stranke i HRSS, *Istorija XX veka*, zb. radova, knj. XII, Beograd 1972, 359.

⁷⁷ Skupština seljačke stranke od 8. XII imala je za posljedicu i uklanjanje Matka Laginje s položaja hrvatskog bana, jer je dopustio održavanje te skupštine unatoč instrukcijama iz Beograda. O tome vidi поближе H. Matković, Hrvatska zajednica, 66—68; isti, Pad bana Matka Laginje, *Historijski pregled*, br. 1, 1962, 39—51.

⁷⁸ *Novi svijet* br. 63, 10. XII 1920, Ocjene uspjeha radićevaca na izborima i mišljenja o Radićevu republikanstvu donose i *Radnička riječ* br. 78, *Narodna volja* br. 41, *Radnička straža* br. 51 i dr. sve od 1920. godine.

⁷⁹ A. Cesarec, Stjepan Radić i republika, Zagreb 1925, str. 38, objavljeno prvi put u *Književna republika*, Zagreb, studeni 1923.

partija; velika i toliko smjela, da se protiv bogom pomazanih kruna i dinastija usudila istaći princip jedne slobodnije i razumnije državne forme.«⁸⁰

Apstinencija zastupnika HRSS od rada Ustavotvorne skupštine odjeknula je nepovoljno među opozicijom u skupštini i izvan nje. Tako su i komunisti dokazivali da »odsustvo Radićeve republikanske grupe slabi opoziciju, a naprotiv jača monarhiste«. Budući da se tada u skupštini vodila žestoka debata oko Privremenog poslovnika, komunisti upozoravaju Radića da će i on snositi krivicu ako propadne prijedlog o suspendiranju poslovnika.⁸¹ Stav komunista o tom pitanju bio je slijedeći: ako su radićevci prijatelji naroda, trebali bi otići u Konstituantu da tamo brane njegov suverenitet.⁸² Činjenica da je opozicija u Ustavotvornoj skupštini brojala 167 poslanika i da bi s radićevcima brojala 216, a time tvorila većinu u ukupnom broju od 419 poslanika,⁸³ ponukala je također Hrvatsku zajednicu, Trumbića, kao i republikance iz Srbije da nagovaraju Radića na dolazak u Beograd. U tom smislu došlo je do niza kontakata između radićevaca i predstavnika navedenih stranaka, ali i s radikalima (Basariček — Pašić),⁸⁴ pa čak i s komunistima (Radić — S. Marković). Budući da su predstavnici Republikanske stranke iz Srbije održali s radićevcima u Zemunu jedan sastanak s istim ciljem (da se HRSS dovede u skupštinu), komunisti daju tom sastanku prilično velik publicitet nazivajući ga »puzanjem u Beograd«. Za sastanak Sime Markovića i Stjepana Radića saznajemo iz *Slobodnog doma*, gdje se navodi da je »komunistički predsjednik Sima Marković bio (je) u Zagrebu, baš na dan odlaska naših izaslanika u Zemun, i tu se s predsjednikom HRSS u republikanskom stanovištu potpuno sporazumio«.⁸⁵ Međutim, svi pokušaji da se poslanici HRSS dovedu u skupštinu završili su neuspjehom. Radićeva najava proširenja republikanskog »bloka« — »sa svim republikanskim skupinama i strankama kod naše najbliže braće Slovenaca, Srba i Bugara«,⁸⁶ nije imala onakav odjek u skupštini kakav je Radić očekivao. Skupština je 28. I 1921. prihvatila novi poslovnik, odnosno malo izmijenjeni stari.

IV

Prisutnost velike opozicije režimu posebno izražena u izbornim uspjesima KPJ i HPSS, kao i revolucionarnim previranjem među radništvom i seljaštvom u toku 1920. godine ubrzala je pripreme vlade za donošenje zakona koji bi spriječili dalje djelovanje komunista, širenje propagande boljševizma, kao i djelovanje svih onih osoba i organizacija koje bi mutile mir i red u državi. U tom smislu vlada donosi dvije uredbe o postupku protiv štrajkača na željeznicama i u rudnicima, a 30. XII 1920. Obznanu. Ocjenjujući KPJ kao antidržavnu stranku, režim je na temelju Obznane onemogućio njezin legalni

⁸⁰ A. Cesarec, n. dj., str. 43.

⁸¹ *Novi svijet* br. 66, 16. XII 1920.

⁸² *Narodna volja* br. 44, 24. XII 1920.

⁸³ *Slobodni dom* br. 44, 22. XII 1920 (Skupština je radila s 343 poslanika).

⁸⁴ Vidi H. Matković, *Hrvatska zajednica*, 70—72.

⁸⁵ *Slobodni dom* br. 44, 22. XII 1920.

⁸⁶ Isto, br. 1, 1. I 1921.

rad, pa tako i izlaženje komunističke štampe. Jedino legalno uporište bili su Klub komunističkih poslanika u Skupštini, i komunističke općinske uprave, kao i komunistički odbornici u nekim općinama. Poslanici KPJ položili su zakletvu u Ustavotvornoj skupštini i povelili borbu protiv Obznane. Budući da poslanici građanskih stranaka u skupštini nisu pokazali razumijevanje za argumente komunističkih poslanika, Klub KP, koji je bio sastavljen većim dijelom od partijskih rukovodilaca (svi članovi Izvršnog odbora i znatan broj članova Centralnog partijskog vijeća), prelazi na stvaranje ilegalnih partijskih organizacija i izgrađivanje nove partijske politike. Na Plenumu Centralnog partijskog vijeća donesene su odluke o ilegalnim organizacijama i o radu u legalnim sindikatima. Upozoruje se na hegemonističke težnje srpske buržoazije i težnje »za samostalnošću hrvatske i slovenačke sitne buržoazije i seljaštva«. Dalje se naglašava potreba jačanja lijevih struja unutar seljačkih partija. Za HRSS se kaže da njeni »lijevi elementi pokazuju težnju da vode borbu protiv cjelokupnog današnjeg postojećeg državnog i društvenog poretka«.

Naredni Plenum prihvatio je odluke II konferencije Balkanske komunističke federacije o stvaranju revolucionarnog proleterskog i seljačkog fronta. U novim uvjetima partijska se štampa javlja povremeno i ilegalno (*Komunista*, *Vesnik komunističke omladine*, *Oslobođenje*) ili u okviru sindikalnih organizacija. U Zagrebu je u lipnju 1921. pokrenut *Radnički list*.⁸⁷ Radić je, međutim, nastojao i dalje da na temelju odluka HRSS u pogledu »prava hrvatskog naroda« nađe istomišljenike i izvan Hrvatske za sporazum s Beogradom. Njegov stav — izražen u *Slobodnom domu* — uglavnom je ovakav: »... ako ima gospode koja su za republiku, a nisu još za seljačko pravo, dobro je, da su barem za republiku, a mi ćemo ih već prikupiti i uvjeriti da budu i za seljačku državu i za seljačko pravo, isto onako kako i za republiku.« Posebno je za stav Radića prema komunistima zanimljiv nastavak ovog članka: »Stalan sam, kaže Radić, da ćemo mi i ostale zastupnike, republikance kojih imade preko 70, mislim tu osobito komuniste, da ćemo ih sve moći dovesti na taj put, da se prizna vječna istina, da je seljak promišljeniji i sviesniji i sposobniji da vodi državu, a osobito gdje je u ovolikoj većini kao kod nas... Jest, seljaštvo je pozvano voditi radništvo, a ne radništvo seljaštvo, ili barem da se sporazumijemo da stupamo usporedo.«⁸⁸ Radićevo mišljenje komunisti nisu prihvatili. *Radnički list* konstatira da »... svaka alijanca počiva na uzajamnim koncesijama, no mi od naših principa ništa ne možemo da koncediramo...«⁸⁹ što nije bio stav temeljen na odlukama Plenuma CPV 1921. Premda se Radić mogao osloniti na više od dvije tisuće organizacija svoje stranke, pa je mogao govoriti »... hrvatsko seljaštvo nije danas samo stalež, nego je ono hrvatski narod organiziran u HRSS — baš zato nije HRSS samo stranka, nego je to pokret«,⁹⁰ on je ipak morao priznati da »seljaku manjka politička zrelost«.⁹¹

⁸⁷ Vidi opširnije Pregled istorije SKJ, 69—77.

⁸⁸ *Slobodni dom* br. 1, 5. I 1921.

⁸⁹ *Radnički list* br. 2, 16. X 1921. (Od listopada 1921. *Radnički list* nije više organ Partije, već grupe disidenata koji osnivaju Socijalističku partiju. List izdaju u Osijeku pod istim naslovom.)

⁹⁰ *Slobodni dom* br. 28, 13. VII 1921.

⁹¹ Isto, br. 12, 23. III 1921.

Analiza članka *Slobodnog doma* iz prve polovine 1921. pokazuje da HRSS još upornije nastoji naći saveznike protiv velikosrpske centralističke politike. Do takvog sporazuma opozicijskih stranaka, među kojima je HRSS bila vodeća partija, dolazi ubrzo nakon izglasavanja Vidovdanskog ustava. Uključujući se u raspravu o ustavu Kraljevine SHS, Hrvatska republikanska seljačka stranka istakla je svoj nacrt ustava, zasnovan na federalizmu, zapravo konfederalizmu. U jugoslaveskoj državnoj zajednici Hrvatska bi bila neutralna seljačka republika.⁹²

Budući da je Vidovdanski ustav predviđao uređenje države na principu »jedan narod — jedna država«, i budući da se u skladu s tim principom trebala izvršiti podjela cijelog državnog teritorija na administrativne oblasti, pobornici federalizma su ogorčeno prosvjedovali. U Hrvatskoj se građanska opozicija okuplja u »Hrvatski blok«. U Blok udružene političke stranke (HRSS, Hrvatska zajednica, Hrvatska stranka prava) izjavile su u svom »Memorandumu« od 14. I 1922, da traže »priznanje Hrvatske države u zajedničkim granicama međunarodne zajednice Srba, Hrvata i Slovenaca ...«⁹³ Međutim, režim je donošenjem Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi pojačao progon komunista predviđenom Obznanom. Konceptija tog zakona bila je i sprečavanje djelovanja svih »antidržavnih« elemenata, a takvima su smatrani i federalisti Hrvatskog bloka.

Formiranje Hrvatskog bloka dalo je komunistima još više povoda da napadaju HRSS za distanciranje od socijalnih problema, posebno radničkog, premda je u Bloku i Hrvatski radnički savez. Međutim, komunisti smatraju da »... Hrvatski radnički savez dok ga vode eksponenti Radića nije nezavisna radnička organizacija koja ima zadaću da se bori za interese proletarijata. Vođe ga hoće pretvoriti u političku organizaciju i uvjeravaju radništvo kako tako zvana seljačka stranka nije buržoaska i kapitalistička stranka ...«⁹⁴ Komunistička štampa optužuje Radića da je u trenutku objavljivanja Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi nastojao da prikaže svoju stranku kao »lojalnu«, a istodobno da je upozoravao režim »... na industrijski proletarijat kojeg kao sljedbenika ljevičarskih vođa treba satrti«.⁹⁵

Radić u *Slobodnom domu* priznaje da je »radničko pitanje još više mučeničko nego li seljačko« naglašavajući da »radničko pravo nije još formulirano, a radnički zahtjevi tako mnogobrojni i tako različiti, da ih nije lahko niti razrediti, a kamo li ispuniti«.⁹⁶

Premda vrlo oštro osuđuju politiku HB, komunisti nastoje u skladu s odlukama Plenuma Centralnog partijskog vijeća (travanj 1921) zastupati ideju o

⁹² Tekst nacrtu Ustava HRSS vidi u *Slobodnom domu* br. 11, 16. III 1921. Kako je rukovodstvo HRSS zamišljalo uređenje jugoslavenske države vidi u brošuri R. Horvat, Hrvatsko pitanje, Zagreb 1923.

⁹³ »Memorandum« Hrvatskog bloka vidi J. Horvat, Politička povijest Hrvatske, 279—283.

⁹⁴ O politici HB prema radništvu vidi *Borba* br. 8 i br. 12 od 1922. Komunistička štampa potisnuta je u duboku ilegalnost već u srpnju, kad je i posljednje legalno uporište KPJ, Klub komunističkih poslanika u skupštini, zabranjeno. Komunisti ipak nalaze načina da objavljuju svoje mišljenje u svojim listovima bez naznake da su organi partije.

⁹⁵ *Štampa* 22. X 1922.

⁹⁶ *Slobodni dom* br. 46, 14. XI 1922.

nužnosti suradnje s dijelom članstva seljačke opozicije, te podržati »formiranje i pojačavanje lijevog krila u seljačkim partijama«, posebno u HRSS.⁹⁷ Pokretanjem lista *Borba* u veljači 1922. komunistička kritika je posebno usredotočena na uzroke srpsko-hrvatskog antagonizma i ulogu Radićeve stranke i ostale građanske opozicije u Hrvatskoj u jugoslavenskim političkim zbivanjima. Analizirajući »hrvatsko pitanje«, *Borba* polazi od ekonomskih suprotnosti između dviju buržoazija u državi, naime »dviju grupa financijskog kapitala (Hrvatskog bloka i Srpskog bloka — radikala i demokrata)«, a politički kaže da se ovaj spor »manifestira u borbi između federalizma i centralizma«. U tom se članku srpsko-hrvatski antagonizam vrlo realno prikazuje kao »spor između razvijenog, naprednog i koncentriranog hrvatskog kapitala i zaostalog i slabijeg srpskog kapitala, koji se u konkurentskoj borbi afirmira pomoću centralne državne sile koju ima u svojim rukama«. Zanimljivo je napomenuti da se u nastavku istog članka tvrdi da »hrvatski kapitalizam nema separatističke tendencije...« što je novi moment u komunističkoj kritici građanske opozicije u Hrvatskoj.⁹⁸ Komunisti smatraju da je ekonomski cilj Hrvatskog bloka »eksploatacija cijele Jugoslavije«, a politički »država SHS, ali bez srpske hegemonije« i, da »pored toga i jeste ta politika prema srpskoj buržoaziji u praksi kompromisna i traži sporazum«, dok su frankovci i radićevci »sporedni faktor i u prvom redu služe kao strašilo spram Beogradu.«⁹⁹

Pokušaj Hrvatskog bloka da Memorandumom upućenim međunarodnoj konferenciji u Genovi (IV—V 1922) zainteresira velesile za »hrvatsko pitanje«, *Borba* ocjenjuje kao »romantičan« i »naivan« pothvat.¹⁰⁰ Što se tiče vanjsko-političke orijentacije glavnih političkih građanskih grupacija u Kraljevini SHS, komunistička štampa konstatira da se »vladajuća koalicija više vezuje uz Francusku u Velikoj Antanti i Rumunjsku u Maloj Antanti, — Hrvatski blok više simpatizira s Lloydom Georgom u Velikoj i Benešom (Češka) u Maloj Antanti. Otuda i razlika u posmatranju na rusku sovjetsku republiku koju je Hrvatski blok povremeno bar na riječima podržavao.«¹⁰¹

Radićeva politika u toku cijelog razdoblja od formiranja Kraljevine SHS do njegova ulaska u Pašićevu vladu, pa i dalje, bez obzira na njegove pojedine političke akcije koje su u javnosti često krivo tumačene, bila je sračunata na mogućnost sporazuma s Beogradom. Sporazum Hrvatskog bloka s Beogradom pokušao je u dva navrata (kolovoz 1921. i studeni 1922), ali uspjeh je izostao.¹⁰²

Komunistička štampa konstatira da je zbog neuspjelog pokušaja hrvatskih političara da od zapadnih velesila ishode rješenje hrvatskih težnji, Hrvatski blok došao u situaciju: birati između pasivne rezistencije (uskraćivanja plaćanja poreza i služenja u vojsci), otvorene bune (frankovci) i sporazuma.¹⁰³ Budući da su prve dvije solucije mogle imati neželjene posljedice, treća je

⁹⁷ O rascjepu unutar Radićeve seljačke stranke izvještava već 1920. *Jutarnji list* (23. XI) i *Novi svijet* (25. XI).

⁹⁸ *Borba* br. 5, 7. III 1922.

⁹⁹ Isto, br. 6, 20. IV 1922.

¹⁰⁰ Isto, br. 1, 19. II 1922. Potpuni tekst tog memoranduma vidi J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, 288—291.

¹⁰¹ *Borba*, br. 6, 20. IV 1922.

¹⁰² Vidi поближе H. Matković, *Hrvatska zajednica*, 83—93. B. Gligorićević, *Demokratska stranka...*, 247—312.

¹⁰³ *Borba* br. 8, 1. XII 1922.

solucija i dalje ostala kao mogućnost za rješenje »hrvatskog pitanja«. Mogućnost sporazuma najavili su uskoro srpski političari, ali s drugačijim ciljem.

Za stav KPJ prema Hrvatskom bloku u drugoj polovini 1922. bio je važan pokušaj da se drugačije sagleda političko grupiranje u zemlji i uopće politički problemi. Rezolucija o političkoj situaciji i zadaćama KPJ prihvaćena na Prvoj konferenciji KPJ početkom srpnja 1922. premda je imala dosta manjkavosti, ona je Hrvatski blok s obzirom na njegovu bazu (HRSS) ocijenila kao mogućeg saveznika u borbi protiv momentano zajedničkog neprijatelja.¹⁰⁴ Međutim, u komunističkoj štampi i dalje se nastavlja kritikom Hrvatskog bloka, posebno Radića i ostalih »blokaša« iz vodstva te političke grupacije.

Osnivanjem Nezavisne radničke partije Jugoslavije (siječanj 1923) stvorena je mogućnost za pokretanje legalne komunističke štampe. U Hrvatskoj izlaze i dalje *Borba*, zatim *Književna republika* i *Iskra*. NRPJ je radila pod vrlo teškim okolnostima naročito u predizbornoj agitaciji i za vrijeme održavanja izbora za Narodnu skupštinu 18. III 1923. Izborni rezultati NRPJ (24.321 glas i ni jedan mandat) KPJ je ocijenila kao neuspjeh uvjetovan neizgrađenošću stavova prema osnovnim političkim pitanjima zemlje.¹⁰⁵ Stoga se na Drugoj konferenciji KPJ održanoj u Beču 9—12. V 1923. posebno raspravlja i o nacionalnom i o seljačkom pitanju. U tezama o političkoj situaciji i neposrednim zadacima KPJ ne spominju se posebne nacije u Kraljevini SHS, već se govori o »plemenima«. U vezi s političkom konstelacijom snaga u zemlji konstatira se da su nacionalne buržoazije »...više nego vladajuća reakcija iskoristile slabosti naše partije da privuku uza sebe naše elemente i njene glasače...« Za stav partije prema seljačkom pitanju važno je priznavanje dotadašnjih pogrešaka, nužnost da se utjecaj partije proširi na siromašne seljačke slojeve putem razvijanja komunističke propagande na selu i izrade agrarnog programa partije. Na ovoj konferenciji partijska je ljevica uspjela pokrenuti osnovna pitanja partijske izgradnje i partijske politike, te inicirati teoretsku marksističku razradu organizacijskog, nacionalnog i seljačkog pitanja. Legalna partijska štampa, nakon II konferencije pristupa s više pažnje tim pitanjima. Međutim, sve oštiri sukob partijske ljevice i desnice onemogućavao je veće rezultate u praktičnom radu.¹⁰⁶

Kako je HRSS na izborima za Narodnu skupštinu 1923. premašila svoj izborni uspjeh iz 1920. i sada dobila 70 mandata, komunistička štampa rezultate izbora u Hrvatskoj naziva Radićevom »pobjedom«. Taj uspjeh HRSS komunisti smatraju uvjetovanim objektivnim činiocima, i to: »1. hegemonističkom, nasilnom i pljačkaškom politikom srpske buržoazije i vlade; 2. gotovo komunističkom propagandom HRSS u širokim masama gradskih i seoskih radnika; 3. bijelim terorom protiv revolucionarnih radnika i njihovih organizacija.« Isto tako se naglašava brojnost i heterogenost članstva HRSS u toj mjeri da je to već »prestala biti stranka«.¹⁰⁷ Međutim, izborni rezultat HRSS postavio je opet, kao glavno političko pitanje u zemlji, sporazum između Beograda i Za-

¹⁰⁴ J. Vrčinac, Rad i zaključci I, II i III konferencije KPJ, *Istorija XX veka*, zbornik radova I, Beograd 1959, 242—243.

¹⁰⁵ Pregled istorije SKJ, 104—108.

¹⁰⁶ J. Vrčinac, Rad i zaključci, 249—268.

¹⁰⁷ *Borba* br. 14, 24. III 1923.

greba. Naime, 70 mandata seljačke stranke dovelo je radikale u situaciju da potraže sporazum s predstavnicima federalizma, jer su se opravdano bojali da će u slučaju dolaska predstavnika HRSS u skupštinu izgubiti većinu. Predsjedništvo HRSS je na sjednici od 25. III 1923. donijelo zaključke prema kojima se trebala provoditi akcija za sporazumijevanje s predstavnicima srpskih političkih stranaka.¹⁰⁸ S istim ciljem formiran je blok između HRSS, Slovenske ljudske stranke i Jugoslavenske muslimanske organizacije. Cilj Federalističkog bloka bio je sprečavanje dominacije srpske buržoazije, što je zapravo značilo reviziju Vidovdanskog ustava (odredbe o »parcelaciji«). Taktika Nikole Pašića u tom trenutku bila je načelno prihvaćanje zatjeva opozicije (»Markov protokol«)¹⁰⁹ i, formiranje homogene radikalske vlade, ne da zadovolji federaliste, već zato da dobije na vremenu u rješavanju vanjskopolitičke situacije (pitanje Soluna i pitanje Rijeke). Pašićevo uvjerenje da je na dobrom putu da konsolidira vanjski položaj države dovodi do prestanka te njegove taktike — održavanja Federalističkog bloka u nadi na realizaciju sporazuma.¹¹⁰

Komunistička štampa opširno komentira pitanje sporazuma između centralista i federalista. Ona Radiću zamjera konstantan uzmak pred vladajućom srpskom buržoazijom. *Borba* potkrepljuje tu svoju tvrdnju Zaključcima hrvatskog narodnog zastupstva od 25. III 1923, kao i izjavama vodstva HRSS nekim listovima. U navedenim Zaključcima »HRSS zaobilazi socijalne zahtjeve«, kaže se u *Borbi*, jer da seljačka stranka u ime načela slobodnog seljačkog posjeda i imovinsko-pravnih odnosa izjavljuje da se veliki posjedi ne smiju dirati. S druge strane, komunisti vide uzmak HRSS u izjavama Radića i R. Horvata *Zagraber Tagblattu* i *Hrvatskom listu* po kojima je jasno da hrvatska građanska opozicija predviđa u budućem uređenju države i kralja kao nosioca nekih vladarskih prava.¹¹¹

Radić je polagao velike nade u sporazum. Za osiguranje ustavnog režima, HRSS bi svojim nedolaskom u skupštinu (70 zastupnika HRSS) omogućila radikalima da sastave homogenu vladu. Komunisti smatraju da je to »manevar« kojim se »udobrovoljavaju radikali za dalje pregovore i eventualne koncesije, a Radić svoju plašljivu politiku skriva — iza bojkota parlamenta. Siromašni seljaci niti ne opažaju kako je taj bojkot, za koji oni misle da je nešto politički odlučnog, u stvari baš voda na mlin njihovih neprijatelja. Bojkot parlamenta bez akcija za republiku je jedna besmislica i koristi samo radikalima«. U istom se članku dalje izvodi zaključak da su Radićevi pokušaji uzaludni, jer iako Radić prijeti radikalima, ukoliko nastave nasilja, dolaskom u Beograd i rušenjem vlade, a u slučaju obnove radikalsko-demokratske koalicije »da će na idućim izborima postaviti liste u Vojvodini, Crnoj Gori i Srbiji — rezultat je isti. Ako ne ide u Beograd, tada homogena radikalska vlada. Ako ide u Beograd, tada radikalsko-demokratska koalicija.¹¹² Tadašnju Radićevu poziciju komunistička štampa ocjenjuje i ovako: »Od hrvatske seljačke mirotnorne i

¹⁰⁸ Tekst Zaključaka..., vidi u *Slobodni dom* br. 14, 30. III 1923.

¹⁰⁹ *Slobodni dom* od 18. VII 1923.

¹¹⁰ J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, 305—327; B. Gligorijević, *Demokratska stranka...*, 345—353.

¹¹¹ *Borba* br. 16, 12. IV 1923.

¹¹² Isto, br. 17, 17. IV 1923.

čovječanske republike do banovine i 'republike' kraljevske, to je kružni, ne križni put g. Radića kao republikanca. Netko će reći, to je etapa. Da, etapa spram programa unatrag, s velikom vjerovatnošću da, negurne li je netko s lijeva, bude konačna.«¹¹³ Tih dana *Borba* piše, ne navodeći izvor informacije, da se među Radićevim pristašama »pojaviła nova struja koja traži radikalnija rješenja«. Radić navodno uvjerava seljake da njihova snaga leži u »pokornosti i iščekivanju«, »on se upravo strahovito boji da ga sami seljaci ne navedu na revoluciju, zato im poručuje — da među sobom slušaju samo one koji su pametniji, a ne one koji su vatreniji.«¹¹⁴

Borba (od broja 28, 2. VIII 1923) uvela je stalnu rubriku »Sa sela« u kojoj su objavljivani dopisi seljaka o političkim zbivanjima na selu. Tekstovi tih člana upućuju na zaključak da su im autori najčešće disidenti HRSS koji prihvaćaju komunističku koncepciju o borbenom savezu seljaka s radnicima.

Treća partijska konferencija, održana u Beogradu potkraj prosinca 1923, posvetila je posebnu pažnju i problemu partijskog rada na selu. Prihvaćena rezolucija o agrarnom pitanju traži: eksproprijaciju bez ikakve naknade svih feudalaca i prelaženje njihovog posjeda u ruke siromašnog seljaštva, ukidanje svih poreza i drugih obveza koje proizlaze iz feudalnih odnosa, da se od veleposjednika oduzmu sve one sume koje su dobili od seljaka ili od države za zemlju, osiguranje prehrane pasivnih krajeva neposrednim porezom na buržoaziju, osiguranje poljoprivrednog inventara seljaka, amnestija za sve osuđene iz agrarnih nemira itd.¹¹⁵ U pogledu nacionalnog pitanja III konferencija polazi od tvrdnje da je ujedinjenje srpskog, hrvatskog i slovenskog naroda historijski progresivno, i u skladu s interesima klasne borbe proletarijata. Usvojen je princip »prava naroda na samoodređenje do odcjepljenja...«.¹¹⁶ Nakon tih odluka djelovanje komunista na selu je pojačano. Prvi rezultati pokazali su se već iste godine u odlučnijem i borbenijem istupanju seljaka u Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni i Hercegovini. Posebno je važno da se pod utjecajem KPJ u selima bjelovarske, križevačke i varaždinske županije, kao i u Hercegovini počelo stvarati lijevo krilo u HRSS. Održavane su masovne radničko-seljačke konferencije, a neki zborovi pristaša Radićeve seljačke stranke pretvoreni su, pod utjecajem komunista, u manifestacije radničko-seljačkog jedinstva.¹¹⁷

U Narodnoj skupštini su, međutim, radikali uspjeli formirati većinu, sporazumjevši se s Džemijetom i Njemačkom strankom, pa je uz druge, već prije spomenute okolnosti, vlada zauzela stav da produži s politikom »u duhu Vidovdanskog ustava«. Za hrvatsku građansku opoziciju ta je izjava vlade značila u prvom redu provedbu odredbe Vidovdanskog ustava o parcelaciji cijelog državnog teritorija, pa i Hrvatske.¹¹⁸

¹¹³ A. Cesarec, Studija o Radiću, Književna republika, Zagreb, III/1924; isti u brošuri Radić i republika, 65.

¹¹⁴ *Borba* br. 24, 16. VI 1923.

¹¹⁵ Istarski arhiv KPJ, Rezolucija o agrarnom pitanju, str. 77—82. Usp. J. Vrčinac, Rad i zaključci, 276; Pregled istorije SKJ, 117, gdje se navodi da je III konferencija održana u siječnju 1924.

¹¹⁶ Istarski arhiv KPJ, Rezolucija o nacionalnom pitanju, 67—77.

¹¹⁷ Pregled istorije SKJ, 119—120.

¹¹⁸ J. Horvat, Politička povijest Hrvatske, 327—331; usp. i B. Gligorijević, Demokratska stranka, 349—352.

O akcijama HRSS za sporazum s vladajućom buržoazijom komunistička štampa donosi niz komentara. Konstatira se krah »mirotvorne i sporazumaške politike Radića i vodstva HRSS«, i tvrdi da je ta politika »samo ojačala vlastodršce i okuražila reakciju« u državi, koja se ne treba »bojati, i da može vladati do veka, ako bude radni narod grada i sela i dalje slijedio mirotvornu taktiku vodstva HRSS«. ¹¹⁹ Isto tako komunistička štampa smatra da je srpska buržoazija trebala riješiti spor s hrvatskom buržoazijom »sporazumom i pregovorima na bazi samoodređenja naroda...«. ¹²⁰

V

Kritika koju je Stjepan Radić, u očekivanju realizacije sporazuma s centralistima, uputio režimu opće, a posebno pojedinim srpskim političarima, zbog »odlaganja« da se državno-političko uređenje riješi sporazumom, bila je dovoljno oštra i konkretna, da je mogla vođu hrvatske građanske opozicije ponovno odvesti iza rešetaka. ¹²¹ Do toga, međutim, nije došlo jer je Radić, vidjevši »novi kurs« radikalne vlade, izražen u vladinoj deklaraciji (1. lipnja 1923) u Pašićevu govoru u Skupštini, otputovao izvan države, za javnost u nepoznatom pravcu. Analizirajući »novu« političku situaciju, kojom je odbacena mogućnost za sporazum hrvatske i srpske buržoazije, komunisti upozoravaju da je, u tom trenutku, glavna »opasnost za HRSS... u istim onim razlozima u kojima je postojala za sve seljačke pokrete koje je buržoazija do sada ugušila«. Navodeći neke primjere i rezultate saveza buržoazije sa seljaštvom konstatira se da »HRSS nije za sada uspio savez sa nijednom partijom srpske buržoazije, savez s hrvatskom buržoaskom zajednicom nije siguran«, te da »interesi radničkog i seljačkog pokreta traže zajedničku borbu radnika i seljaka protiv buržoaskog ugnjetavanja...«. ¹²² Budući da su se zastupnici HRSS nadali da će svojom prisutnošću u Skupštini spriječiti realizaciju odredaba Vidovdanskog ustava, u Beograd su stoga došli Maček i Krnjević da verificiraju 50 punomoći zastupnika svoje stranke. Federalistički blok je, međutim, već prije uspostavio kontakt s Davidovićevim demokratima i dao inicijativu za formiranje opozicijskog bloka. Cilj tog bloka (Federalistički blok i Davidovićeve demokrati) bio je srušiti radikalnu vladu i izvršiti reviziju ustava. Pašićeva je vlada podnijela ostavku 24. III 1924. a nova vlada formirana je od radikala na čelu s Pašićem i grupe demokrata na čelu s Pribićevićem (27. III). Međutim, i njoj je prijela opasnost da ostane u manjini, ukoliko Skupština verificira mandate zastupnicima HRSS. Zato je 29. III, kad su radićevci prvi put ušli u Narodnu skupštinu, došlo do incidenta. Opozicija je tražila da se najprije verificiraju mandati HRSS, a vlada da se prije riješi izglasavanje budžeta. Da bi onemogućio opoziciju, Pašić je sredinom travnja 1924. podnio ostavku vlade. Politička kriza u zemlji sve više je produbljivana

¹¹⁹ *Borba*, br. 28, 2. VIII 1923.

¹²⁰ Isto, br. 27, 27. VII 1923.

¹²¹ Tekst Radićevih govora vidi kod J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, 315—330.

¹²² *Borba* br. 27, 27. VII 1923.

(kombinacije s Davidovićem, izvanskupštinska vlada, prijetnja amputacijom nesrpskih krajeva, vojska u stanju pripravnosti). Ona nije prebrođena ni reaktiviranjem vlade Pašić-Pribičević (u svibnju 1924), koja je na pristanak kralja verificirala mandate HRSS, jer je odmah zatim Narodna skupština ukazom raspuštena. Nakon ostavke te Pašić-Pribičevićeve vlade (17. VII 1924) obrazovana je vlada skupštinske većine na čelu s Davidovićem (27. VII 1924). Budući da je nova vlada ovisila o podršci HRSS, pri njenom formiranju ostavljena su četiri nepopunjena mjesta kako bi ih mogli zauzeti radićevci.¹²³

U toku boravka u Londonu Radić je u stalnom kontaktu sa svojom strankom. *Slobodni dom* objavljuje 46 pisama predsjednika HRSS u kojima Radić iznosi svoja zapažanja o političkom životu u Engleskoj, susrete, i dr.¹²⁴ U početku Radićeva »nestanka«, dok se još nije znalo gdje se nalazi, u javnosti i štampi se nagađa mnogo toga. Tako i komunistička štampa analizira međunarodnu političku situaciju u Evropi pokušavajući odgovoriti na pitanje — koja bi od evropskih sila mogla biti zainteresirana za pomoć Hrvatima u smislu Radićevih koncepcija? Nakon što se otklanja mogućnost da bi to mogle biti Engleska, Francuska, Njemačka i Sovjetska Rusija, preostala je kombinacija s Italijom i Mađarskom. Međutim, i ta posljednja pretpostavka se odbija, jer se navodno i samo vodstvo HRSS »...žaca od pomoći Mussolinija i Hortya...« ali se utvrđuje da je »...jedina politika koju je moglo voditi vodstvo HRSS bila (je) da u zajednici sa revolucionarnim radnicima pozove široke mase u borbu...«.¹²⁵

Radićev odlazak u London *Borba* isprva smatra da je »osuđen na neuspjeh« jer da će engleski kapital svojim interesima žrtvovati i Radića i Hrvatsku i HRSS.¹²⁶ Također se pretpostavlja da »u Engleskoj ne može g. Radić računati nego na simpatije i pomoć radništva...«.¹²⁷ Analizirajući političke prilike u zemlji komunisti optužuju režim da je »prisilio vođu seljačkog pokreta na emigraciju« i da je stoga korisno što će svijet preko Radića doznati za zlodjela tog režima. Naglašavajući da »republika nikad ne će doći iz Londona«, već da je mogu »izvojevati samo ujedinjeni radnici i seljaci«, smatra se da bi pomoć Engleske mogla biti samo toliko »da u najboljem slučaju prisili srpsku gospodu, da malo popuste tj. da se nagode s hrvatskom monarhističkom gospodom«.¹²⁸

Potkraj 1923. komunistička štampa donosi sve više članaka o problemima sela. Tekstovi tih članaka upućuju na odnos režima prema agrarnom pitanju i stav seljaštva prema raznim odlukama ministarstva za agrarnu politiku, a također se primjećuje opadanje onog poleta seljačkog pokreta od 1918. do

¹²³ O političkoj krizi (u ljetu 1924) vidi opširno: B. Gligorijević, *Demokratska stranka*, 353—388; i s t i, O pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićevu vladu 1924. i o krizi i padu te vlade, *Istorija XX veka*, zb. radova VII, Beograd 1965, 345—350; H. Matković, Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka, 73—82, 139—152.

¹²⁴ Radićeva pisma objavljivana su u *Slobodnom domu* od br. 36/1923. do br. 1/1924.

¹²⁵ *Borba*, br. 30, 16. VIII 1923.

¹²⁶ Isto, br. 33, 6. IX 1923.

¹²⁷ Isto, br. 35, 20. IX 1923; i br. 37, 11. X 1923.

¹²⁸ Isto, br. 39, 25. X 1923.

sredine 1923. kad je seljaštvo, posredstvom seljačke stranke, vjerovalo da će se agrarno pitanje riješiti zakonskim putem.¹²⁹

Također i članci *Slobodnog doma* iz tog razdoblja upućuju na zaključak da HRSS, previše okupirana pitanjima o uređenju države i prikazivanju Hrvatske kao sfere zapadne civilizacije, zanemaruje akutnu i tešku krizu velikog broja seljačkih obitelji. *Slobodni dom* poručuje selu: »Hrvatski se narod bori najprije da bude gospodar svoj u svojoj kući. Kad to postigne, onda ćemo tek moći riješiti agrarno pitanje.«¹³⁰

Referendum o odlukama III konferencije KPJ, proveden i u organizacijama Nezavisne radničke partije Jugoslavije (NRPJ), dao je podršku partijskoj ljevici (početkom 1924). Od 1. II 1924. komunisti šire svoj utjecaj na selu i preko lista *Iskra* s podnaslovom »Novine mladih radnika i seljaka«. Kao i ostala komunistička štampa, i ovaj je list izlazio vrlo kratko (9 brojeva) jer je zabranjen. Ipak kroz to vrijeme *Iskra* pokazuje da je orijentacija njenog uredništva na široj agitaciji za savez radnika i seljaka, i to ne samo nadničara i siromašnog seljaštva nego i za savez sa srednjim seljaštvom. A govori se i o vojniku — kao savezniku radnika i seljaka.

Nezavisna radnička partija Jugoslavije na Plenumu Zemaljskog vijeća 13—14. travnja 1924. u Rezoluciji o agrarnom pitanju utvrđuje da je HRSS »zapostavila agrarno pitanje« kao i ostale buržoaske stranke »koje su poglavito pretstavnici seljačkih masa i koje čine glavnu snagu opozicionog bloka, zauzimaju jedno stanovište (u agrarnom pitanju) koje ne zadovoljava ni izdaleka prave težnje seoskih proletera, siromašnih seljaka, glavnih interesenata za agrarnu reformu«. NRPJ se obvezuje da i dalje vodi propagandu i borbu da se preda »sva feudalna veleposednička, crkvena i državna zemlja sa inventarom onima koji je obrađuju a nemaju je u svojini, ili je nemaju u dovoljnoj meri«, i to bez otkupa i naknade; također se u deset točaka navode glavni zadaci NRPJ između ostalog u razotkrivanju »prevare koja se krije u zakonu o agraru«, a da zastupa ideju o jedinstvenom frontu radnika i seljaka i radničko-seljačke vlade.¹³¹

Usporedo s praćenjem djelatnosti HRSS na selu, koja je u ovom razdoblju bila u određenoj stagnaciji, komunistička štampa posebno prati razvoj parlamentarne krize u zemlji — borbu Opozicionog bloka za vlast i mogućnost da na taj način i HRSS uđe u vladu. Komunisti upozoravaju na razliku između radikalsko-demokratske vlade i vlade koju bi formirale stranke Opozicionog bloka, izražavajući spremnost da pruži podršku ovoj drugoj.¹³² Međutim, komunisti se nisu zanosili iluzijom da bi ta nova kombinacija buržoaskih stranaka u vladi bila jamstvo za značajno poboljšanje prilika u zemlji, već su naglašavali da radnici i seljaci ne smiju zaboraviti da Opozicioni blok ipak teži da se sporazumi s monarhistima iako je njegova borba protiv apsolutizma opravdana, i treba je podržati, ne napuštajući zadatak formiranja radničko-seljačkog bloka. Ovaj stav NRPJ bio je u skladu s direktivom Komunističke

¹²⁹ Vidi posebno brojeve *Borbe* 29, 35, 37, 39, 40, 44 od 1923, kao i list *Iskra* od 1. VI, 6. VI, 20. VI od 1924, i dr.

¹³⁰ *Slobodni dom* br. 3, 16. I 1924.

¹³¹ *Borba* br. 16, 8. V 1924. Vidi i Istorijski arhiv KPJ, 302—307.

¹³² *Borba* br. 20, 5. VI 1924.

internacionale da KPJ »...mora aktivno da sudjeluje u savremenoj borbi za reviziju ustava u cilju obaranja sadašnjeg nasilničkog režima velikosrpske buržoazije i osvajanja što više garancija političkih prava i slobode za radne mase ugnjetenih naroda. KPJ mora stalno da teži da ujedini radne mase u borbi za stvaranje radničko-seljačke vlasti, objašnjavajući masama da samo radničko-seljačka vlast može konačno da reši nacionalno pitanje«. ¹³³ Međutim, direktive KI o potrebi formiranja radničko-seljačkog bloka (II kongres KI, održan 1921, već upućuje na potrebu agitacije komunista na selu) različito su shvaćali i prihvaćali jugoslavenski komunisti ovisno o svom frakcijskom opredjeljenju, a to je u političkoj praksi, posebno u stavovima KPJ prema HRSS, imalo negativne posljedice i došlo najviše do izražaja za vrijeme Radićeva boravka u SSSR 2. VI do 4. VIII 1924.

Boravak S. Radića u Londonu i Beču, kao i sve ono što se o tome pisalo, zasjenila je vijest da se Radić nalazi u Moskvi. Premda je njegov put u SSSR bio na neki način najavljen u člancima *Slobodnog doma* u kojima se pohvalno piše o Sovjetskoj Rusiji, a isto tako objavljivanjem pisma Međunarodnog seljačkog saveza u Moskvi predsjedniku HRSS s pozivom da svoju stranku uključi u redove Seljačke internacionale, te odgovor Radića da poziv prihvaća, vijest je bila od prvorazrednog značenja za politička kretanja u zemlji. ¹³⁴ Postupak Radića naročito osuđuje režimska štampa bliska dvoru i kamarili, koja podržava napore svjetske reakcije protiv SSSR i daje utočište »vrangelovcima«. Radikalska i demokratska štampa spočitava vladi (Davidović, stranke OB i Nezavisni radikali) da se suradnjom s HRSS »boljševizira«, dok je i sama vlada uznemirena da će Radić nakon povratka u zemlju nastaviti »separatističku« politiku. ¹³⁵ Naročita opasnost za režim postavlja se od eventualnog ujedinjavanja radnika organiziranih u KPJ i seljaka organiziranih u HRSS. Naime, određene izjave i akcije sredinom 1924, znatno uveličane Radićevim učlanjivanjem HRSS u Seljačku internacionalu, ostajljale su u javnosti dojam da će ipak doći do povezivanja tih snaga. ¹³⁶

Predsjedništvo HRSS je na dan 1. svibnja 1924. uputilo Proglas »svojim izbornicima«, kojim se najprije obraća hrvatskom narodu, a dalje u tekstu i Srbima, Slovencima, Crnogorcima, navodeći nepravde koje su nanesene narodu od strane režima kako unutrašnjom tako i njegovom vanjskom politikom. U Proglasu se naglašava da su Hrvati »ustavni i seljački republikanci« i da su »za seljačko i radničko pravo«. Na kraju se kaže da će na temelju izbornih rezultata »hrvatsko narodno zastupstvo s pomoću čitavog naroda ne samo svaku korupciju i tiraniju za uvijek oboriti nego u miru i slobodi seljačku državu urediti i seljačko i radničko pravo osigurati« (kurziv N. J.) ¹³⁷ Na prvomajskoj skupštini zagrebačkih radnika komunisti vrlo sumnjičavo govore o strankama Opozicionog bloka, jer se blok »ne izjašnjava otvoreno

¹³³ Istorijski arhiv KPJ, 420—421.

¹³⁴ Vidi *Slobodni dom* 13. II, 27. II, 5. III, 16. IV, 21. V, 28. V 1924. O Radićevim pripremama za put u Moskvu vidi M. Dimitrijević-Kolar, Put Stjepana Radića u Moskvu i pristup Hrvatske republikanske seljačke stranke u Seljačku internacionalu, *Casopis za suvremenu povijest*, Zagreb 1972/III, 8—10.

¹³⁵ B. Gligorijević, Demokratska stranka, 338—339.

¹³⁶ Isto, 383—384.

¹³⁷ J. Horvat, n. dj., 336—339.

i jasno za obaranje Zakona o zaštiti države, on ne kaže da li će razdijeliti seljacima zemlju sa inventarom i bez naknade... da li su protiv Vidovdanskog ustava, da li su za republiku ili monarhiju, da li će proklamirati princip samoodređenja za sve narode u Jugoslaviji.¹³⁸ Međutim, ubrzo zatim u Zagrebu je 25. V, na saziv Oblasnog sekretarijata NRPJ održana prva seljačko-radnička konferencija, na kojoj je zauzet stav o suradnji NRPJ i HRSS, ali »bez vođa seljačke stranke«. Naglašava se da »raspoloženje hrvatskih seljačkih masa postaje sve revolucionarnije i da one sve jasnije uviđaju smiješnost Radićevih pacifističkih (mirotvornih) fraza. To raspoloženje seljačkih masa je jedan od najvažnijih razloga da se Radić izjašnjava za stupanje u Seljačku internacionalu.¹³⁹

U komunističkoj štampi, koja prati Radićevu akciju u SSSR, ali i akciju zastupnika HRSS unutar OB, nailazimo na više članaka s izraženom sumnjom u iskrenost Radićevih namjera da svoju stranku učlani u Seljačku internacionalu. Sumnje su bile temeljene na osnovi Radićeve politike paktiranja s dijelom monarhističke buržoazije. Stoga su komunisti računali da bi eventualni pristup HRSS Seljačkoj internacionali trebao značiti potpunu preorijentaciju politike vodstva seljačke stranke u zemlji. Ocjenjujući tu Radićevu namjeru da HRSS učlani u Seljačku internacionalu kao pozitivnu, komunisti naglašavaju da je »potrebno biti ne samo na riječima za Seljačku internacionalu, nego treba i u praksi provoditi politiku Seljačke internacionale u Jugoslaviji. A politika Seljačke internacionale, to je politika zajedničke borbe seljaka i radnika«. U povodu raspuštanja Skupštine i produženja mandata P—P vladi (svibanj 1924) komunisti zauzimaju ovakav stav: »U momentu kad se u Jugoslaviji uspostavlja apsolutizam ukoliko su partije OB doista spremne da se bore protiv tog apsolutističkog kapitalističkog režima, naša će borba ići uporedo.« Isto tako se izražava mogućnost da bi učlanjivanje HRSS u Seljačku internacionalu mogao biti »samo jedan zaplašujući taktički manevar HRSS prema beogradskim vlastodršcima, ili manevar da bi se dobio jedan dio radničkih glasova.«¹⁴⁰ Međutim, *Borba* donosi i članke s mnogo ekstremnijim sadržajem, u kojima se izražavaju takvi stavovi komunista koji odudaraju od direktiva KI jugoslavenskim komunistima, kao i od stava da KPJ taktički djeluje prema HRSS u cilju stvaranja radničko-seljačkog bloka. Tu se naglašava da »Radić hoće savez sa Sovjetskom Rusijom samo zato da bi dobio nacionalno oslobođenu Hrvatsku, ali da hrvatski seljački narod hoće taj savez i radi svog socijalnog i ekonomskog oslobođenja.«¹⁴¹ Odričući bilo kakvu revolucionarnost HRSS partijska desnica je kočila djelatnost KPJ (NRPJ) u akcijama koje su mogle pridonijeti ujedinjavanju snaga seljačkog i radničkog pokreta. U tom je smislu posebno karakterističan napad desnice na stav NRPJ zbog organiziranja zajedničkog generalnog štrajka Nezavisnih sindikata i Hrvatskog radničkog saveza.¹⁴² O tim pitanjima javljaju se i polemički članci u *Borbi* i u *Slobodnom*

¹³⁸ *Borba* br. 16, 8. V 1924.

¹³⁹ Isto, br. 19, 29. V 1924.

¹⁴⁰ *Borba* br. 20, 5. VI 1924, i br. 21, 12. VI 1924.

¹⁴¹ Isto, br. 22, 19. VI 1924.

¹⁴² Istorijski arhiv KPJ, 315—316.

domu produbljujući jaz između KPJ i HRSS uglavnom na liniji već poznatih neslaganja.¹⁴³

Ipak u komunističkoj štampi prevladava stav koji povoljno ocjenjuje tadašnju politiku HRSS, pridajući joj i značenje koje ona stvarno nije imala. Tako se u jednom osvrtu na cjelokupnu Radićevu politiku između ostalog kaže da Radić nije htio dati garancije o promjeni svoje politike, te da zato Opozicioni blok nije dobio vladu. I dalje: »Radić i HRSS došli su sad u priliku da se otresu još jedne svoje iluzije: kao da bi gumene kuglice bile u kapitalističkoj državi posljednji odlučujući faktor. U ovom slučaju Radić je pokazao da on interese seljaštva ne će da izda za interese buržoazije. Tu je on pokazao, da ne želi igrati Kemal pašu, već Stambolijskog. Njegov odlazak u Rusiju, njegove izjave da će pristupiti Seljačkoj internacionali, da odobrava opću ekonomsku i socijalnu seljačku politiku sovjetske vlade, da najzad odobrava i rusku formu radničko-seljačke vlade, to pokazuje da on ne samo nije buržoaski Kemal paša, već da se je on oslobodio i onih pogrešaka i nedostataka kojima je obilovao seljački Stambolijski, a i — dosadašnji Radić (...)« Na temelju tih konstatacija u članku se zaključuje, da iako Radić nije komunist, da »je voljan da podupre i sudjeluje u praktičnoj borbi za ostvarenje radničko-seljačke republikanske vlade«. ¹⁴⁴ Premda komunisti pretpostavljaju da bi Radić mogao »da stane na pol puta«, naglašava se da »ni u kojem slučaju ne može se njegov dosadašnji rad označiti kao kemalistički, kao čisto buržoaski«. Također se tvrdi da će s danom stupanja HRSS u Seljačku internacionalu nestati OB, a umjesto njega da treba formirati radničko-seljački blok u kojem će »NRPJ i HRSS da budu kičmom oko koje će se okupiti svi oni ljevičarski elementi iz sadašnjih opozicionih grupa čitave Jugoslavije...«¹⁴⁵

Komunistička štampa pozdravlja učlanjivanje HRSS u Seljačku internacionalu kao korak naprijed na putu za stvaranje radničko-seljačkog bloka.¹⁴⁶ *Slobodni dom* izvještava da »Hrvatsko narodno zastupstvo... prima na znanje i jednodušno odobrava što je predsjednik HRSS Stjepan Radić, na temelju ovlasti sjednice Hrvatskog narodnog zastupstva od 19. VIII 1923. i od 1. V 1924. proveo, ostajući i nadalje kod programa i taktike HRSS, — pristup HRSS u seljačku internacionalu u Moskvi kao prvu stvarnu vezu između naroda hrvatskog i naroda ruskog«. Također je donesen zaključak da će zastupnici HRSS podupirati vladu »dok bude radila u duhu načela na kojima je osnovan opozicioni blok«. ¹⁴⁷

Svakako da je vodstvo HRSS bilo daleko od toga da odstupi od svoje taktike, a pogotovo još manje raspoloženo da je zamijeni onom taktikom koju su predlagali komunisti. Radić je i iz Moskve pružao podršku vladi, izjavljujući da će »HRSS odlučno pomoći Davidovićeve vladu i po potrebi, da bi njen položaj bio čvršći, poslati u nju nekoliko svojih stručnjaka«. ¹⁴⁸

¹⁴³ *Slobodni dom* 25. VI 1924; *Borba* br. 24, 3. VII 1924.

¹⁴⁴ *Borba* br. 23, 26. VI 1924.

¹⁴⁵ Isto.

¹⁴⁶ O Radićevu učlanjenju HRSS u Seljačku internacionalu 1. VII 1924. vidi opširnije M. Dimitrijević-Kolar, Put Stjepana Radića u Moskvu, 14—16.

¹⁴⁷ *Slobodni dom* 6. VIII 1924.

¹⁴⁸ B. Gligorijević, Demokratska stranka, 389.

Radićev put u Rusiju 1924. (njegov četvrti posjet toj slavenskoj zemlji) izazvao je u političkim krugovima Kraljevine SHS mnogo strepnje (buržoaskе stranke) i mnogo nade (KPJ). Uslijedio je — prema pisanju *Slobodnog doma* — najviše iz Radićeve znatiželje da se na licu mjesta upozna s rješenjima sovjetske vlade u seljačkom i nacionalnom pitanju, rješenjima koja su bila tekovina revolucije.¹⁴⁹ Međutim, došavši u SSSR Radić je vidio ono što je uglavnom već znao, ali to nije htio, ni mogao, usvojiti kao svoj program. Put kojim je prošao ruski narod od 1917. nije bio njegov. Radić je i dalje ostao na točki s koje mu je »hrvatski seljački pacifizam jedini spas za Balkan«. Toj ideji, u tom trenutku, on dodaje misao: »Rusija je više nego itko drugi pozvana da hrvatsko pitanje iznese pred međunarodni forum.«¹⁵⁰ I ništa dalje i, ništa više. Na toj točki je Radićev »odlučan korak u lijevo« zapeo i stao. S obzirom na Radićeve izjave i akcije, neposredno nakon povratka u zemlju, učlanjivanje HRSS u Seljačku internacionalu bio je samo taktički korak namijenjen velikosrpskim krugovima. Stav, koji je usvojen na Izvanrednoj sjednici Hrvatskog narodnog zastupstva, bio je da se podrži vlada pod uvjetom da ova seljačkoj stranci omogući nesmetan rad u Hrvatskoj, a tek nakon izbora da se postave zahtjevi u pogledu unutrašnjopolitičkih promjena.¹⁵¹ Davidovićeve vlada, iako je teško podnosila teret koji joj je Radić donio svojim pristupanjem Seljačkoj internacionali, ponovo je uspostavila Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu, dopustila isticanje hrvatskih zastava, obnavljanje hrvatskih nacionalnih društava i dr. Davidović se pri tom nadao da će lakše privoliti HRSS na aktivnu suradnju i ulazak u vladu. Kad uđu u vladu, postepeno će postići da se odreknu svojih stavova i priznaju monarhiju i Ustav.¹⁵²

Politička situacija u Kraljevini SHS i činjenica da je HRSS član Seljačke internacionale nametala je Radiću nezavidnu ulogu: da se brani od napada da je komunist i, da to uvjerenje podržava. I iz jednog i iz drugog, za njega su proizlazila neprihvatljiva rješenja. Stoga on lavira između oba mišljenja jugoslavenskih političara i koristi ih kako mu kada odgovara. Na Pašićeve tvrdnje da je Radić komunist i seljačka stranka komunistička *Slobodni dom* odgovara: »Jest, svi su Hrvati komunisti, ali na svoj način, jer smo svi mi nikli u zadrugama. Mi smo iz seljačkih zadruga organizirali seljačku stranku.«¹⁵³ O »ruskom komunizmu« Radić vrlo malo govori nakon svog povratka iz SSSR, ali zato uporno nastoji da se ogradi od »jugoslavenskog komunizma«. On daje naslutiti i zašto kaže »komunistička stranka bila je velika, pa je svejedno propala pod papirnatom obznanom« (...), »komunistički pokret kakav je bio kod nas, sasvim je nešto drugo nego ruski komunizam.«¹⁵⁴ Očito je na taj način Radić želio otkloniti od sebe sumnje da on ima veze s NRPJ, naglašavajući posebno razliku između »bivšeg komunističkog pokreta« i »hrvatskog seljačkog pokreta«. U nastojanju da objasni tu razliku Radić kaže da je seljački pokret, što ga vodi HRSS, »idejni, misaoni... nije klasni

¹⁴⁹ *Slobodni dom* 11. VI 1924.

¹⁵⁰ Isto, 9. VII 1924.

¹⁵¹ *Slobodni dom* 27. VIII 1924.

¹⁵² B. Gligorijević, n. dj., 389—391.

¹⁵³ *Slobodni dom* 27. VIII 1924.

¹⁵⁴ Isto, 3. IX 1924.

seljački, nego sveobći, narodni čovječanski; pokret koji se ne ravna po nečijoj zapoviedi, i ne temelji na pisanim programima, nego direktno izvire iz života narodnoga...¹⁵⁵

Radić je smatrao svojom zaslugom što je upoznavanjem prilika u SSSR Hrvatsku navodno oslobodio od sablasti boljševizma.¹⁵⁶ Međutim, samo ta činjenica da je HRSS član Seljačke internacionale privukla je u Radićevu stranku dosta radnika, tako da je njen predsjednik mogao govoriti i ovako: »Radnici su naša braća i što je dobra u komunizmu to je u seljačkoj stranci.«¹⁵⁷

KPJ (NRPJ) ipak ne napušta svoj program radničko-seljačkog bloka, premda je Radićeve izjave i akcije (pregovori o ulasku HRSS u vladu) prisiljavaju da postavlja seljačkoj stranci i dalje pitanje: »S kim i kako mislite da se borite protiv srpske hegemonije i reakcije? U savezu sa radništvom ili buržoazijom?« Međutim, HRSS je i tada nastojala da pokaže kako njena politika ne ovisi ni o kome. Taj svoj stav HRSS je vrlo jasno izrazila odlukom Hrvatskog narodnog zastupstva da prihvati američki prijedlog za razoružanje koji je trebao biti razmatran u Društvu naroda.¹⁵⁸

VI

Međutim, zabrana rada NRPJ od 11. srpnja 1924. onemogućila je izlaženje njene štampe. Unatoč pojačanim progonima komunisti uspijevaju održati ilegalne organizacije i štampu.¹⁵⁹ Organ NRPJ *Borba* ponovo izlazi tek od 11. rujna 1924. pod novim nazivom *Radnička borba*. U tom prvom broju komunisti odgovaraju na članak *Slobodnog doma* od 3. IX u kojem se govori o razlikama između komunističkog i seljačkog pokreta.¹⁶⁰ Komunisti prihvaćaju naglašenu tvrdnju *Slobodnog doma* da »Radićev pokret nije komunistički, iako je prihvatio po dosta komunističkih načela...«, da se ponavljaju »argumenti protiv taktike komunističke partije u Hrvatskoj« s tim da se »prelaze i ti argumenti pa prihvaćaju čisto buržoaski i reakcionarni«, da bi se jače štetilo komunistima. Osim toga primjećuje se Radiću da otkad se »vratio iz Rusije, *Dom* gotovo ništa ne piše o Rusiji i Seljačkoj internacionali, ali se raspisao na reakcionaran način protiv komunista.«¹⁶¹ Svakako da HRSS nije željela »komunističku propagandu« za nedavnu akciju svog predsjednika u SSSR, najviše zbog opasnosti da je kao »komunističku« ne zahvati Zakon o zaštiti države, te joj je u tom smislu i koristilo pisanje komunističke štampe po kojem se vidjelo da između KPJ i HRSS nema na razini rukovodstava prijateljskog kontakta. Ali i zbog toga što su u toku bili pregovori o ulasku predstavnika seljačke stranke u

¹⁵⁵ Isto.

¹⁵⁶ Vidi M. Krleža, Kalendar jedne parlamentarne komedije, Deset krvavih godina, Zagreb 1957, 323.

¹⁵⁷ *Slobodni dom* 15. X 1924.

¹⁵⁸ Isto, 3. IX 1924. Usp. B. Gligorijević, O pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićevu vladu 1924. i o krizi i padu te vlade, *Istorija XX veka*, zb. radova VII, Beograd 1965, 351.

¹⁵⁹ Pregled istorije SKJ, 120—121.

¹⁶⁰ Vidi citate označene bilješkama 154. i 155.

¹⁶¹ *Radnička borba*, br. 1, 11. IX 1924.

vladu. Radić prvi put javno govori o potrebi priznavanja monarhije kao »ustavnog faktora« na zboru HRSS u Zagrebu 14. rujna 1924. Odluku Hrvatskog narodnog zastupstva da uđe u vladu Ljube Davidovića, tom prilikom Radić opravdava na taj način da naglašava kako je ona »poštena«, »ustavna« i »parlamentarna«. Radić mora priznati određeno odstupanje od svog programa i pronaći još opravdanja pa kaže: »Ova vlada Ljube Davidovića nije seljačka, ova vlada nije federalistička, ona naravski nije ni republikanska, ova vlada nije naša u smislu našeg programa, ali je naša u smislu evropske demokracije, naša je u smislu evropskog parlamentarizma.«¹⁶²

Radić je već na skupštini u Prelogu 10. IX pripremio svoje pristaše na sporazum sa »Srbijom i narodom srpskim«,¹⁶³ a na skupštini u Krašiću 28. IX posebno naglašava da »put k sporazumu vodi samo kroz parlament«.¹⁶⁴ Ipak u tim svojim govorima Radić zadržava i određene rezerve spominjući »hrvatsko pravo na samostalnost i suverenitet« ili »kad bismo opazili... da ova današnja vlada ide tragom prijašnje, ne bismo je trpili ni pet minuta, nego bismo ju srušili«.

Komunistička štampa komentira odluku predsjedništva HRSS da uđe u vladu s očitim neodobravanjem i sumnjom da je ta vlada »prvi korak k republikanskoj i radničko-seljačkoj vladi«. Komunisti izražavaju uvjerenje da će seljačke mase »ići sve više u lijevo i provesti jedinstveni front s radnicima na djelu«, te da će »sa seljačkim masama ići i sve ono što je u istinu seljačko, a ne gospodsko i u vodstvu HRSS«.¹⁶⁵

Kad pitanje »sporazuma«, odnosno ulaska radićevaca u vladu, dolazi u krizu zbog kraljeva odbijanja da dâ svoj pristanak na to, prije nego se HRSS »odrekne republikanstva i borbe za nacionalno priznanje i ravnopravnost hrvatskog naroda« kao i značajnog otpora radikalne i demokratske opozicije, komunistička štampa konstatira da se od HRSS »traži kapitulacija«.¹⁶⁶ Komunisti i tada smatraju da HRSS neće pristati na taj »definitivni sporazum izbora« a da za uzvrat dobije »monarhističke autonomije«, jer bi takav sporazum »značio izdajstvo nad seljaštvom i radništvom u interesu buržoazije... Mi se nadamo da HRSS ovakvo izdajstvo neće učiniti, da neće prodati seljaštvo buržoaziji, da neće prodati republiku monarhiji«.¹⁶⁷ Komunisti se obraćaju izravno članstvu HRSS, hrvatskom seljaštvu s apelom »da ono prisili vodstvo, da se drži puta koji samo na riječima zastupa«. U tom Manifestu NRPJ se posebno obraća »hrvatskom republikanskom seljaštvu pozivajući ga da uvidi, da su njegovi interesi istovjetni s interesima radničke klase i seljaštva sviju naroda jugoslavije«.¹⁶⁸

U skladu s direktivama i odlukama Izvršnog komiteta Komunističke internacionale ljevica u KPJ nastojala je da se približi seljačkoj stranci i na taj

¹⁶² *Slobodni dom*, 17. IX 1924. U istom broju objavljen je zaključak predsjedništva HRSS o ulasku Mačeka, Predavca, Krnjevića i Košutića u vladu.

¹⁶³ Isto, 10. IX 1924.

¹⁶⁴ Isto, 1. X 1924.

¹⁶⁵ *Radnička borba*, br. 2, 18. IX 1924.

¹⁶⁶ O pitanju ulaska HRSS u vladu vidi B. Gligorijević, n. dj., 351—383.

¹⁶⁷ *Radnička borba*, br. 3, 25. IX 1924.

¹⁶⁸ Isto, br. 8, 31. X 1924. »Manifest Centralnog odbora NRPJ«.

način stvori mogućnost za republikansko-federalistički seljački radnički blok.¹⁶⁹ Spor između lijeve i desne struje u KPJ, koji se zaoštavao na pitanju procjene političke situacije, seljačkom pitanju, nacionalnom pitanju i odnosu prema sindikatima, uglavnom je okončan u studenom 1924. Odlukom Zemaljskog vijeća NRPJ o sporu u partiji, koja je tom prilikom prihvaćena, odnos komunista prema seljačkom pokretu uklopljen je u zahtjev stvaranja »jedin-stvenog fronta proletarijata za obranu životnih interesa i za opću borbu protiv kapitalizma...« U Odluci se konstatira da se »u svim balkanskim državama javljaju samostalni seljački pokreti s objektivno revolucionarnim karakterom čak i tada, kad se nalaze pod pretežnim utjecajem buržoazije«. Da bi ojačala revolucionarne tendencije u tim pokretima i odvojila siromašno seljaštvo od buržoazije, partija će primjenjivati »taktiku saveza radnika i seljaka«. Ista će taktika biti primjenjivana prema seljačkim pokretima ugnjetenih nacija »radi borbe protiv hegemonije velikosrpske buržoazije, a za pravo samoodređenja do odcjepljenja«. Također se naglašava da parola Radničko-seljačke vlade »ne znači kompromis sa seljačkim partijama na terenu buržoaske demokracije«, već »parolu za mobilisanje radnih masa, za borbu protiv kapitalizma«. ¹⁷⁰ U vezi s nacionalnim pitanjem u Odluci se između ostalog kaže: »Iako nacionalno pitanje ne može da se reši revizijom ustava, mora jugoslavenski proletarijat uzeti aktivnog učešća u borbi za reviziju ustava, da bi se u procesu te borbe oborio sadašnji nasilnički režim velikosrpske buržoazije i izvojevale što veće garancije, politička prava i slobode za radne mase podjarmljenih narodnosti. Težeći stalno da ih, oslobađajući ih od pacifističko-demokratskih iluzija, okupi u borbi za uspostavljanje radničko-seljačke vlasti... dužnost je Partije da se organizacijama radnih masa ugnjetenih nacija vodi z a j e d n i č k e otvorene borbe za pravo na otcjepljenje, odnosno da pomaže pokrete ugnjetenih nacija u cilju formiranja nezavisnih država kako Hrvatske, Slovenije, Makedonije i Crne Gore, tako i radi oslobađanja Albanaca.« ¹⁷¹

Međutim je opozicija Nacionalnog bloka uz punu podršku kralja, uspjela onemogućiti dalje dogovaranje o ulasku HRSS u vladu prisilivši Davidovića na ostavku (15. X 1924). Rješenje nastale političke krize bilo je u rukama kralja. On je, međutim, pitanje nove koalicijske vlade u koju su prema mišljenju nekih srpskih političara (npr. Davidovića i Marinkovića) trebali ući i predstavnici HRSS, nastojao riješiti bez sudjelovanja radićevaca. Početkom studenog formirana je nova vlada (Pašić—Pribićević), ali je ona, nasuprot opoziciji koja je formirala Blok narodnog sporazuma, bila u manjini. Narodna skupština je raspuštena kraljevim ukazom (10. XI 1924). Pred jugoslavenskom javnošću bili su izbori, raspisani za 8. veljače 1925. Istodobno vlada je pojačala teror nad svim »sumnjivim« i »antidržavnim« elementima.¹⁷² Protekla politička kriza 1924. godine oko sastava vlade ponovo je upozorila na posto-

¹⁶⁹ Vidi odluke IKKI u Istorijском arhivu KPJ, 417—421.

¹⁷⁰ Istorijски arhiv KPJ, 340.

¹⁷¹ Isto, 339.

¹⁷² O toku parlamentarne krize, njenom rješenju i posljedicama vidi B. Gligorijević, n. dj., 390—440; H. Matković, Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka, 150—172.

janje uvijek istih suprotnosti između vodećih građanskih političkih stranaka u zemlji, samo što je sada velikosrpska buržoazija imala još nove argumente protiv seljačke stranke u Hrvatskoj zbog njenog članstva u Seljačkoj internacionali. Upravo na toj činjenici Radićevi protivnici (centralisti i unitaristi) temelje svoje proteste protiv ulaska predstavnika HRSS u vladu. Komunistička štampa stoga zaključuje: »Izlaz iz krize ima za cilj onemogućavanje saveza radnika i seljaka protiv reakcije... pojačanje reakcionarne ofanzive srpske hegemonističke buržoazije.«¹⁷³ HRSS, premda je nakon obnavljanja P—P vlade bila na udaru policije i u tim trenucima imala podršku komunista, nije željela da radi s NRPJ.¹⁷⁴ Odbijanje seljačke stranke da udruži svoje akcije s akcijama komunista, Radić motivira ideološkim razlikama između seljačkog i radničkog pokreta.¹⁷⁵ Iz istih razloga rukovodstvo HRSS odbija prijedlog NRPJ za »zajedničko istupanje NRPJ i HRSS u ovim izborima...«. Komunisti iz takva stava predsjedništva HRSS zaključuju da je »vodstvo HRSS na istoj poziciji na kojoj je bilo prilikom pregovora s radikalima 1923. i demokratima 1924.«¹⁷⁶ Radić je stvarno pokušavao da realizira sporazum s Beogradom (kolovoz—studenj 1924), ali je pri tom tražio one mogućnosti koje mu je pružala orijentacija OB, odnosno Davidović.¹⁷⁷ Na ostale kombinacije dvora i kamarile, pa i samog Davidovića, Radić oštro protestira u svojim javnim govorima.¹⁷⁸ Vodstvo HRSS oštro zamjera Davidoviću što je umjesto Mačeka prihvatio izbor radikala Lj. Jovanovića za predsjednika Skupštine.¹⁷⁹ Komunisti podržavaju Radićevu kritiku miješanja kralja i kamarile u poslove Narodne skupštine, ističući posebno Mačekovo prikazivanje monarhistom. Također se pretpostavlja »da će se veliki broj poslanika HRSS odreći taktike Mačeka«, ali se dalje postavlja pitanje »da li će Radić obračunati s ovim izdajicama«. Komunisti smatraju da je Radić sam odgovoran za takve postupke svojih pristaša, jer je previše govorio o »poštenom sporazumu sa monarhijom«, o »engleskoj monarhiji« i o »narodnom kralju«.¹⁸⁰ Zbog držanja rukovodstva HRSS u predizbornoj kampanji krajem 1924. komunisti nastoje predočiti seljaštvu da Radić »pregovara s neprijateljima radnog naroda«, da se »uspavljuje pacifističkim varkama, da će sagibanjem čela pred monarhijom, militarizmom, buržoazijom i velikoposjednicima moći ostvariti slobodu hrvatskog naroda i seljačko pravo. Zato je ono umjesto saveza s radnicima uzelo na svoje liste onu istu hrvatsku gospodu, koji su 1918. i 1920. godine izdali hrvatski narod monarhiji i srpskoj buržoaziji...«. Dalje se ponovo upućuje

¹⁷³ *Radnička borba* br. 8, 31. X 1924.

¹⁷⁴ Usp. S. Cvetković, Stjepan Radić i komunistički pokret 1923—1925. godine, *Istorija XX veka*, zb. rad. XII, Beograd 1972, 391—401; V. Rajčević, Studentski pokret na zagrebačkom sveučilištu 1918—1941, Zagreb 1959, 70—81.

¹⁷⁵ *Slobodni dom* 10. XII 1924.

¹⁷⁶ *Radnička borba* br. 13, 5. XII 1924. Pismo Zemaljskog vijeća NRPJ Predsjedništvu HRSS i Platforma Radničko-seljačkog Republikanskog Saveza.

¹⁷⁷ B. Gligorijević, n. dj., 395.

¹⁷⁸ Premda Radić čini neke ustupke (23. IX) i izražava spremnost da prizna monarhiju »engleskog tipa«, njegovi govori u Vrpolju 12. X i 1. XI u Zagrebu pokazuju da HRSS s ostalim strankama bloka traži vladu ili najoštriju opoziciju u parlamentu i u narodu. Vidi B. Gligorijević, *Demokratska stranka*, 437.

¹⁷⁹ Isto, 428—432.

¹⁸⁰ *Radnička borba* br. 7, 24. X 1924.

poziv hrvatskom seljaštvu da glasa za zajedničke liste radnika i seljaka.¹⁸¹ Također se u pozivu na izbore seljaštvo odvrća da glasa za Radića, jer je najprije »htio da stvori seljačku republiku, kasnije je govorio o radničko-seljačkom savezu, onda o demokratskoj državi tipa engleske monarhije, prišao je Seljačkoj internacionali, da se poslije izjasni za narodnoga kralja«.¹⁸²

KPJ, međutim, i dalje ustraje u borbi za pridobivanje seljačkih masa posebno onih u HRSS. U tu svrhu upućeno je početkom 1925. nekoliko letaka radnicima i seljacima, pokrenuto je nekoliko novih listova, kao i ilegalni »Komunist«.¹⁸³

Međutim je HRSS optužena da provodi »antidržavne akcije« i odlukom vlade stavljena pod udar Zakona o zaštiti države (23. XII 1924). Na temelju te odluke organizacije HRSS su raspuštene, štampa zabranjena, sam Radić je uhapšen (5. I 1925). Komunistička štampa sugerira HRSS da borbu nastavi ilegalno.¹⁸⁴ CK KPJ je u letku upućenom »Radnicima i seljacima i svim ugnjetenim narodima Jugoslavije« napao odluku vlade da je objavila »rat hrvatskom narodu i radnicima i seljacima Jugoslavije«.¹⁸⁵ Rezultati izbora za Narodnu skupštinu, održani u veljači 1925, pokazali su da je HRSS po broju glasova druga stranka u državi (545 466 glasova), odmah iza Narodne radikalne stranke (702 573 glasa), dok je NRPJ dobila 18 833 glasa. Komunistička štampa konstatira da je »pobjeda stvarno na strani opozicije«. Ali naglašava se da je »odnijela pobjedu buržoaska opozicija i buržoasko-seljački savez. Naprotiv, radnička klasa i ideja radničko-seljačkog saveza doživjele su na izborima poraz«. Razloge za takav ishod izbora komunisti vide u malobrojnosti NRPJ i velikom broju članova HRSS, i tu činjenicu smatraju uvjetovanom »privrednim i društvenim prilikama zemlje«; zatim se ističe teror koji je režim konstantno provodio od 1920. do 1923, a da je to uvjetovalo »izolaciju partije od masa« što su iskoristile razne sitnoburžoaske stranke da steknu povjerenje velikog broja glasača. Također se tvrdi da »HRSS i ostala opozicija moraju da idu sve više lijevo, ako hoće da zadrže svoj utjecaj na mase...« (...) »... suprotnost koja postoji između riječi vodstva i njegovih djela kao i između ciljeva vodstva i ciljeva masa, danas je još prikrivena, ali će pritiskom reakcije, nasiljima P—P režima morati brzo da se stvori«.¹⁸⁶

Međutim, vodstvo HRSS nastojalo je i dalje da pronađe formulu za sporazum s režimom. Da to postigne, trebalo je potpuno udovoljiti zahtjevima kralja i predstavnika centralizma. Radić je morao dokazati da je protivan bilo kakvoj suradnji sa Seljačkom internacionalom i sličnim, prema kriteriju režima, »antidržavnim akcijama«. Da bi taj kriterij bio zadovoljen, on i svi predstavnici stranaka Bloka narodnog sporazuma i seljačke demokracije također su morali priznati jedinstvo države i naroda kako je bilo zacrtano

¹⁸¹ Isto, br. 15, 19. XII 1924. Proglas »Radnicima i seljacima sviju naroda Jugoslavije«.

¹⁸² Isto, br. 16, 31. XII 1924.

¹⁸³ Pregled istorije SKJ, 121—122.

¹⁸⁴ *Radnička borba* br. 5, 5. II 1925.

¹⁸⁵ Isto, br. 1, IX 1925. Usp. S. Cvetković, Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919—1928, Beograd 1966, 214.

¹⁸⁶ *Radnička borba* br. 8, 19. II 1925.

Vidovdanskim ustavom. Pregovori o tome vođeni su s prekidima gotovo tri mjeseca.¹⁸⁷ Optužba protiv Radića sadržavala je (27. VI 1925) petnaest inkriminacija, od kojih je najznačajnija bila učlanjenje HRSS u Seljačku internacionalu.¹⁸⁸ U istražnom zatvoru Radić nastoji da nastavi političku djelatnost u cilju hrvatsko-srpskog sporazuma, sada s radikalima. Prema uputama Stjepana Radića, njegov nećak Pavle Radić dao je u Narodnoj skupštini (27. III 1925) izjavu kojom se vodstvo i predsjednik HRSS odriču federalizma i republikanizma, a priznaje se monarhija i državno jedinstvo, uz navedenu mogućnost kasnije »revizije ustava«. Međutim, velikosrpska buržoazija kao i sam kralj nisu dopuštali Radiću nikakvu mogućnost za kasniji manevar, već su tražili potpunu kapitulaciju. Stoga je moglo doći do amnestije vodstva HRSS tek nakon što je S. Radić pismeno iz zatvora obećao kralju da neće tražiti »nikakvih državno-pravnih zahtjeva«.¹⁸⁹

U studenome 1925. godine Radić je ušao u vladu tzv. »narodnog sporazuma« kao ministar prosvjete. U nastojanju da opravda taj svoj korak Radić podvlači većinu problema koji su tištili jugoslavensko društvo, posebno Hrvate. On izražava vjeru u konačna rješenja akutnih političkih pitanja i bez republikanskog uređenja. Vjerojatno bi se s tog stajališta mogla protumačiti i tadašnja njegova izjava da su »najpreče zadaće narodnog sporazuma... — uprava, financije, agrarna reforma i more«. Komunistička štampa prati Radićevo »skretanje« i vrlo oštro ga osuđuje. Odstupanje Radića od republikanskog i federalističkog programa komunisti su ocijenili kao »veliku pobjedu srpske buržoazije«. Budući da je vodstvo seljačke stranke izbacilo iz naslova stranke riječ »republikanska«, komunistička štampa tvrdi da se radićevci za svoje dotadašnje republikanstvo brane da su ga morali prihvatiti jer je to »narod — osobito seljaštvo — tražio«.¹⁹⁰

Uzroke za kapitulaciju vodstva seljačke stranke komunistička štampa prikazuje ovako: »Radikali su odlučili da pošto-poto unište opoziciju. Pored sile i banke, radikali su se poslužili i jednom kapitalističkom korupcionaškom klikom unutar HRSS-a... na čelu sa Pavlom Radićem. Ta je klika postala saveznik banaka i radikala, ona je demoralizirala unutarnje redove HRSS-a, ona je prodavala HRSS kapitalizmu... Od straha pred socijalnim težnjama hrvatskog seljaštva i radništva, hrvatske su banke izdale borbu za slobodu hrvatskog naroda i natjerale HRSS na kapitulaciju pred srpskom buržoazijom i monarhijom.«¹⁹¹

U skladu s odlukama V plenuma Izvršnog komiteta Komunističke internacionale KPJ nastoji nastaviti politiku radničko-seljačkog bloka.¹⁹²

¹⁸⁷ Vidi поближе B. Krizman, Izaslanik kralja Aleksandra kod Stjepana Radića u zatvoru 1925. godine, *Mogućnosti*, br. 9, Split, 1087—1169; H. Morović, Stjepan Radić pod Obznanom, III, isto, 1109—1166; H. Matković, n. dj., 163—181; B. Gligorijević, n. dj., 440—459.

¹⁸⁸ Vidi поближе H. Morović, Stjepan Radić pod Obznanom 1925. godine, *Mogućnosti* br. 7, Split 1971, 844—913; B. Stulli, Izvještaj državnog nadodvjetnika u Zagrebu od 27. VI 1925. o stanju istrage protiv Stjepana Radića, *Arhivski vjesnik* XIV/1971, 135—200.

¹⁸⁹ Vidi B. Krizman, Izaslanik kralja Aleksandra...; H. Matković, n. dj., 178—179.

¹⁹⁰ *Radnička borba* br. 12, 3. IV 1925.

¹⁹¹ Isto, br. 13, 9. IV 1925.

¹⁹² Istorijski arhiv KPJ, 430—442.

Najveću krivnju za novu političku situaciju, komunisti su pak pripisivali S. Radiću, jer je »uzmakao pred režimom«, i time doveo hrvatski narod u situaciju da se »nepitan i nezatražen za mišljenje, preko noći najednom našao pred tako sramnom i smiješnom dužnošću, da je još jučer bio smatran i nazivao se republikancem, a danas ga se ima smatrati i sam se ima nazivati monarhistom«. ¹⁹³

Komunisti su smatrali da se Radić trebao žrtvovati za ideju koju je gotovo sedam godina zastupao i na taj način onemogućiti reakciju. S obzirom na to što je S. Radić »zatajio kad je trebalo provesti akciju«, KPJ je prema njemu zauzela stajalište po kojem se »poslije kapitulacije od 27. ožujka naša nacionalna i socijalna budućnost nikako više ne može osigurati sa S. Radićem, nego samo mimo njega i protiv njega«. ¹⁹⁴

Očekujući nakon »ove teške škole i iskušenja« novu eru u razvoju seljačkog pokreta, komunistička štampa donosi više članaka u kojima poziva seljaštvo na suradnju. Pokrenut je tjednik *Plug* (1. XI 1925) oko kojeg komunisti nastoje okupiti seljaštvo nezadovoljno Radićevom kapitulacijom i stvoriti seljačku organizaciju koja bi suprotno Hrvatskoj seljačkoj stranci surađivala s komunistima. Premda ni taj pokušaj nije uspio (*Plug* je prestao izlaziti već u siječnju naredne godine), KPJ je postepeno uviđala manjkavosti svoje politike prema selu i dalje se nastojala orijentirati na savez sa seljaštvom kao osnovnom linijom u svojoj politici uopće.

Z u s a m m e n f a s s u n g

DIE KOMMUNISTISCHE PRESSE IN KROATIEN ÜBER DIE TÄTIGKEIT STJEPAN RADIĆS

Die Beurteilung der Tätigkeit Stjepan Radićs seitens der kommunistischen Presse in Kroatien in der Zeitspanne zwischen 1919 und 1925 ging aus dem Gegensatz zwischen der Bauernpartei und der Kommunistischen Partei hervor. Den Ausgangspunkt für diesen Gegensatz bot die Tatsache, dass sich die KPJ (Kommunistische Partei Jugoslawiens) einerseits und die HRSS (Kroatische republikanische Bauernpartei) andererseits auf völlig verschiedenen ideellen Niveaus entwickelt hatten, wie auch aus dem Umstand, dass ihre Methoden und Kampfziele unterschiedlich waren. Selbstverständlich hätte aus dem erwähnten Gegensatz allein kein politisches Problem entstehen müssen. Aber die Frage der Beziehung zwischen der Kommunistischen Partei und der Bauernpartei wurde durch die Tatsache ausgelöst, dass beide, mit geringen Abweichungen, de facto auf demselben Gebiet tätig waren (diese Tätigkeit war auf das Territorium von Kroatien begrenzt), indem sie die Messen der

---

¹⁹³ A. Cesarec, Radić i republika, 95.

¹⁹⁴ Isti, Stjepan Radić likvidator Stjepana Radića, *Književna republika*, br. 7, Zagreb 1925, 299—300.

Werkstätigen in Stadt und Land versammelten, aber sie wirkten auch im Rahmen ein und desselben Staates, und da in erster Linie als Opposition gegen das Regime. Gerade mit Rücksicht auf dieses Moment wurde die Frage der Aktionseinheit der Bauernpartei und der Kommunistischen Partei, als klar ausgedrückte Möglichkeit, zum politischen Problem, dem die kommunistische Presse beachtliche Aufmerksamkeit schenkte.

Die KPJ war vom Anfang ihres Entstehens an bemüht, sich kommunistisch auszubauen, doch gelang es ihr nicht gleich, ein entsprechendes Programm zu den wichtigsten Fragen des Landes — zur Agrar- (und Bauern-) sowie zur nationalen Frage aufzustellen. Während die KPJ einen Weg zu den Massen (zur Bauernschaft) suchte, wurde sie einerseits durch die Entwicklung der Bauernbewegung in Kroatien überrascht, die sich getrennt von ihr bewegte, und andererseits wurde ihre politische Aktivität mit Hilfe von gesetzlichen Massnahmen gegen die Kommunisten fast gänzlich lahmgelegt.

Da die KPJ auf der sozialen Frage (auf Klassenkampf und Revolution) beharrte, gelang es ihr nicht, das Interesse der Klein- und Mittelbauern an einem gemeinsamen Kampf mit den Arbeitern gegen das Regime zu wecken. Die meisten Anhänger von Radićs national-republikanischer und agrarpolitischer Einstellung kamen gerade aus den Reihen der Klein- und Mittelbauern, und später des Klein- und Mittelbürgertums in Kroatien. Und eine derartige Tätigkeit führte dann dazu, dass ein Grossteil der kroatischen Bauern der Zusammenarbeit mit der Bourgeoisie, und nicht mit der Arbeiterklasse zustimmte.

Zugleich mit dem stärker werdenden Kampf zwischen den Fraktionen innerhalb der KPJ und der allmählichen Überwindung der Stellungnahmen der Parteilinken, räumte die kommunistische Presse erst gegen Ende des Jahres 1923 jenen Erwägungen mehr Platz ein, die sich mit den Ursachen des immer weiter um sich greifenden Schwunges der Bauernbewegung in Kroatien befaßte, sowie mit dem Propagieren der Taktik eines Arbeiter- und Bauernblocks, dessen Organisationskraft in der NRPJ und der HRSS gewesen wäre. Die Möglichkeit zur Bildung eines Arbeiter- und Bauernblocks wurde besonders während Radićs Aufenthalt in der Sowjetunion nachdrücklich hervorgehoben. In diesem Augenblick nämlich erhielt Radićs Republikanismus einen besonderen Effekt: er hatte sich scheinbar linksgerichtet radikalisiert. Die kommunistische Presse unterstützte Radićs Aktion in der Sowjetunion, indem sie die Beurteilung seiner gesamten Tätigkeit erheblich mässigte. Dieser gemässigte Ton der kommunistischen Kritik für den Führer der Bauernpartei wurde jedoch bald nach Radićs Rückkehr und nach seiner scharfen Verwahrung gegen den Kommunismus eingestellt. Aus der damaligen kommunistischen Presse kann man ersehen, dass der Schwerpunkt der Bemühungen der KPJ-Führung zur Erlangung der Aktionseinheit mit der Bauernschaft in Kroatien auf dem falschen Einschätzen der Möglichkeit einer politischen (ideellen) Umorientierung der HRSS-Führung, genauer gesagt, der Umorientierung von Stjepan Radić selbst, fusste, und nicht auf in voraus geplanter eigener Aktivität, die auf die Verbindung der Arbeiterbewegung mit der Bauernbewegung in ihrer gesamten Breite ausgerichtet gewesen wäre.

Die kommunistische Kritik von S. Radićs Tätigkeit nach seiner Rückkehr aus der Sowjetunion ging dahin, den Unterschied in den Bestrebungen zwischen den Mitgliedern und der Führung der Bauernpartei hervorzuheben. In diesem besonders betonten Unterschied zwischen den führenden Persönlichkeiten der Bauernpartei, in erster Linie zwischen S. Radić und der Masse der kroatischen Bauern ist eine der wesentlichen Komponenten der Kritik enthalten, die von der kommunistischen Presse bis zum Ende des Jahres 1925 überhaupt an S. Radić gerichtet wurde.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

6

ZAGREB

1 9 7 4

UREDNIČKI ODBOR

Ljubo BOBAN, Ljubiša DOKLESTIĆ, Ivan KAMPUŠ, Hrvoje MATKOVIĆ,
Gordana VLAJČIĆ

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

IVAN KAMPUŠ

Radovi 6

Izdavač

**Sveučilište u Zagrebu
Institut za hrvatsku povijest**

Za izdavača

Prof. dr Ljubo Boban

Prijevod

Dr Blanka Jakić (njemački)

Lektori

Branko Erdeljac, Stjepan Damjanović

Korektor

Branko Erdeljac

Za sadržaj priloga odgovara autor

Izdavački servis LIBER, Zagreb, Đure Salaja 3